

ASYA FEODALİTESİ VE EMPERYALİZM

(Anadolu Toplumlarının evrimi üstüne düşünceler)

Asistan Kurthan FİŞEK

GİRİŞ : EGEMEN ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN EVRİM ŞEMASI .

I

Batı Avrupa ülkelerinin genel gelişim çizgisi dışında kalmış olan (1) Osmanlı İmparatorluğu, ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısı

- (1) «Batı Avrupa'nın genel gelişme doğrusu dışında kalmış ülkeler» deyişi, günümüzde, oldukça yaygın bir kullanım bulmuştur. Bu deyişin kullanımına koştur olarak rasladığımız yanlış ve yanıltıcı bir tutum «gelişme doğrusunun dışında kalmışlık»ı varsayım olarak benimsemiş, bu durumu doğuran yapısal nedenleri araştırmadan sözügeçen toplumlara evrim şemasında yeni bazı aşamalar yakıştırma eğilimidir. Şurası kesinlikle bilinmelidir ki «tarih» adını verdiğimiz yolculuk, toplumdan topluma değişen yan-etkenlerin varlığı nedeni ile, salt doğrusal bir gelişim gösteremez .

Toplumsal değişmeyi yaratan tek ögenin teknolojik gelişme, bir başka deyişle topluma yeni üretim güçlerinin kazandırılması, olduğunu biliyoruz. Üretim güçlerini basamak basamak geliştirmiş bir Batı dünyasına açıldığı oranda Batı'nın teknolojisinden yararlanan geri ülkeler, üretim güçlerinin gelişme düzeyinden özelliklerini alan ve teknoloji-ihracatçısı Avrupa'nın adım adım yaptığı yolculuğu hızla ve belirli bazı duraklara uğramadan bitirebilirler. Tarihsel gelişimin belirli bir kesidinde geri ülkelere özgü görünen ve fakat, gerçekte, Avrupa'nın yaşadığı değişik aşamaların bir bileşimi olan toplumsal yapıya ve bu durumun nedenlerine **Trotsky** şöylece açıklık getirmektedir:

«..Geri ülkeler, gelişmiş ülkelerin teknolojik ve düşünsel başarılarından büyük ölçüde yararlanmaktadırlar. Gelgelelim geri kalmış bu ülkeler, gelişmiş ülkelerin geçmişindeki aşamaları aynen geçirmezler, [bu ülkelerin tarihlerini] yeniden canlandırmazlar... Tarihsel gerikalımlığın tanıdığı bir ayrıcalık hazır olan bütün şeylerin alınabilmesi, böylelikle aradaki bazı aşamaların atlanmasının zorunlu kılınmasıdır. Vahşiler, tarihsel gelişim içinde iki silahı birbirine bağlayan basamaklardan ve aşamalardan geçmeden ok ve yayı bırakıp yerine ateşli silahları kullanmağa başlamışlardır. Aynı biçimde, Amerikaya göç eden Avrupalılar tarihe en başından başlamamışlardır... Tarihsel açıdan geri kalmış ülkele-

sından başlayarak, yavaş yavaş, kapitalist Avrupa'nın ekonomik ve siyasal yörüngesine girmiştir. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısındaki görünümü ile, Osmanlı İmparatorluğu, «...adeta, memleket zararına zengin olan birkaç paşa ile otuz-kırk murabahacının menfaati için mevcut bulunuyordu..» (2).

Osmanlı İmparatorluğu neden yıkılmıştır ve bu feodal toplumu sömürge düzeyine indirgeyen süreç nasıl gelişmiştir? Osmanlı İmparatorluğunu, önce Galata Bankerlerinden ve sonra da Avrupa borsalarından borç almağa iten nedenler hangileridir? Bu ve benzeri soruları sağlıklı bir biçimde cevaplandırabilmek için, kısaca, İmparatorluğun kuruluş dönemindeki mülkiyet ilişkilerini ve çöküş dönemindeki tüm olayları bir bütün içinde incelemek, olayları yaratan hareketin hangi temel çelişmeden geldiğini saptamak ve gelişme süreçlerini ortaya koymak zorunludur. Üst-yapı kurumlarının sosyo-ekonomik alt-yapı tarafından biçimlendirildiği yadsınmaz bir gerçektir. Ekonomik alt-yapıdaki çelişik eğilimleri ortaya çıkarmaksızın ve bu çelişik eğilimleri yeni nitelikler ve yeni ilişkiler yaratan sonsuz bir süreç olarak değerlendirmeksizin, üst-yapıdaki değişimleri yeterince ve değerince ortaya koymak olanaksızdır. Birbirlerini tamamlayan ve aynı zamanda yaratan oluşlar şeklinde kenetlenmiş bir olaylar dizisini, çevereden kopuk ve bütünü ile geçmiş ve gelecek olaylara bağlantısız olarak anlatmak geçerli bir çözüm yolu değildir.

«ASYA FEODALİTESİ VE EMPERYALİZM» başlıklı çalışmamızın amacı Osmanlı İmparatorluğunun çöküş nedenlerini ve yarım yüzyıllık bir «Osmanlı Kamu Borçları Yönetimi» döneminin sözü-

---

rin gelişmesi, bu nedenlerle ve ister istemez, tarih sürecindeki değişik aşamaların garip bir bileşimini ortaya çıkarmaktadır. Geri ülkelerin gelişmesi bütünü ile plânsız, karmaşık ve bileşik bir niteliğe bürünmektedir... Dış zorunlukların kırbaçı altında [geri ülkelerin] geri kültürleri sıçramalar yapmağa zorlanmaktadır... Böylelikle, daha iyi bir adın yokluğunda, «bileşik gelişme» diyeceğimiz yeni bir yasa ortaya çıkmaktadır. «Bileşik gelişme» deyişinden anladığımız, yolculuğun değişik aşamalarının bir araya getirilmesi, farklı aşamalara bileşik bir görünüm kazandırılması ve eski bazı biçimlerin daha çağdaş kalıplarla kaynaştırılmasıdır.. Leon TROTSKY, «The Law of Uneven and Combined Development», **THE AGE OF PERMANENT REVOLUTION: A TROTSKY ANTHOLOGY**, (Ed. Isaac Deutscher), Dell Publishing Co., N. Y., 1964, s. 84 - 86

(2) D.C. Blaisdell, **OSMANLI İMPARATOLUĞUNDA AVRUPA MALİ KONTROLÜ** (Çev. H. A. Kuyucak), İstanbul, 1940, s. 23

geçen çöküşü nasıl hızlandırdığını, genel tarih çerçevesi içinde, günışığına çıkarmaktır. **Devlet içinde Devlet** olarak nitelendirilen Osmanlı Kamu Borçları Yönetimini bir yandan zamanın genel akışı içindeki gerçek yerine yerleştirmeğe çalışırken, diğer yandan İslamlık-öncesi mülkiyet ilişkilerine kadar uzanan bir gelişme sürecinin kaynaşık görünümünü ortaya koymağa çabaladım. Anadolu toplumlarının evrimini incelerken yararlandığım temel kuram ve kavramları şimdi kısaca görelim.

II

Karl Marx, 1855-1859 döneminde yazılan ve 1939 yılında yayınlanan **Kapitalist Üretim-Öncesi Üretim Biçimleri** (Pre-Capitalist Economic Formations) adlı eserinde, insanlar arasındaki egemen üretim ilişkilerinin yedi değişik biçimini incelemektedir. Toplumların evrim şemasındaki yedi yaşanmış aşamayı şöylece özetleyebiliriz (3) :

İLKEL TOPLULUK (Primitive Community). Bu toplumlar, avlanma ve meyva toplama şeklinde beliren «**tabiatı işgal**» ekonomisine ve ilk gezegen üretim biçimlerine (yarı-göçebelik) dayanmaktadır. Emek az gelişmiş ve teknoloji de son derece ilkel olduğundan, ilkel topluluklarda, (i) Üretim-fazlası ve dolayısı ile sınıflaşma yoktur, (ii) Toprak üzerinde ortak mülkiyet vardır, (iii) Üretim ilişkilerinin değil, kan bağlarının etkisi toplumsal düzene egemendir.

ASYA-TİPİ ÜRETİM BİÇİMİ. Bu toplumlar yerleşik tarıma dayanmaktadır ve toprağın çıplak mülkiyeti devletin elindedir. İlkel topluluklarda olduğu gibi, üretim ilişkilerinin üstünde ve dışında bulunan egemen sınıflar, doğrudan toplumsal işlevleri (sosyal fonksiyon) sonucu, üretim-fazlasından yararlanmaktadırlar. Üretici kitleler ile artık-ürünü denetleyen sınıflar (4) arasındaki ilişkiler **genel sömürme** biçimindedir. Devlet, bir toplumsal hizmetler devletidir.

(3) Marx'ın yazdığı dönemde henüz yaşanmamış olan ve fakat genel gelişim eğiliminin doğal bir sonucu olarak yaşanması kaçınılmaz görülen diğer aşama Sosyalist Üretim Biçimi'dir. (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Karl Marx, **PRE-CAPITALIST ECONOMIC FORMATIONS**, London, 1964)

(4) Bu sınıflar (i) Yüce ve kutsal sayılan bir soydan geldikleri için toprağın mülkiyetini ellerinde bulunduran hükümdar ve ailesi, (ii) Yüce topluluk adına ve vergileme yolu ile üreticinin ürün fazlasını toplayan, devlet memuru görünümünde olan aracı sınıftır. Üreticinin sara ya olan bağımlılığı, bu nedenle, dolayimli bir bağımlılıktır.

ANTİK ÜRETİM BİÇİMİ. İlk kez Roma'da beliren bu üretim biçiminde, toprak mülkiyeti, ortak ve özel olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Özel mülkiyet, zamanla, ortak mülkiyetin zararına genişlemekte ve küçük işletme sahipleri **özgür üreticilikten kölelik düzeyine** indirgenmektedir.

KÖLECI ÜRETİM BİÇİMİ. Antik üretim biçiminin yukarıda tanımladığımız yollardan çözülmesi sonucu, ortaya, Köleci Toplumlar çıkmaktadır.

GERMANİK ÜRETİM BİÇİMİ. Bu toplumlarda, ortak mülkiyet, özel mülkiyetin bir tamamlayıcısı, bir pekiştiricisi durumundadır. Toplumların evriminde bir topraksoylular sınıfının ortaya çıkışını ve küçük işletme sahipleri ile özgür köylülerin toprakkulu oluşlarını yansıtmaktadır.

FEODAL ÜRETİM BİÇİMİ. Toplumsal evrimin bu önemli aşamasında en belirgin özellik, gerek üreticilerin (toprakkulu) gerekse artık-ürünü denetleyen sınıfların (topraksoylular) **toprağa bağlı olma** durumlarıdır. Üretim miktarına bakılmaksızın bir artık-ürün transferi vardır ve (i) Toprağın, (ii) Toprakta çalışanların, (iii) Toprağın işlenmesinde yararlanan üretim araçlarının mülkiyeti **Topraksoylular** (aristokrasi) sınıfının elindedir.

KAPİTALİST ÜRETİM BİÇİMİ. Amaçlarını «Pazar İçin Üretim» olarak özetleyebileceğimiz bu evrim aşamasında, toplumlar, iki ana sınıfa bölünmüştür: (i) Üretim araçlarının mülkiyetini elinde tutan Kapitalist işverenler, ve (ii) Üretim araçlarına sahip olmayan, emeğini satarak geçimini sağlayan proleterya.

III

Toplumların evrim şemasını ayrıntılı bir biçimde inceleyen ikinci temel kitap, 1884 yılında yayınlanan **Aile'nin, Mülkiyetin ve Devletin Kaynağı**'dır. Friedrich Engels, bu eserinde, toplumların evrim şemasını dört yaşanmış ve bir yaşanacak aşamaya ayırmaktadır. Sözügeçen aşamalar (i) İlkel Topluluk, (ii) Köleci Üretim Biçimi, (iii) Feodal Üretim Biçimi, (iv) Kapitalist Üretim Biçimi ve (v) Sosyalist Üretim Biçimidir. Gerek aşamaların dizilişi ve gerekse özellikleri açısından, Marx ve Engels arasında tam bir görüşbirliği vardır. Yalnızca Engels, Antik Üretim Biçimini, İlkel Topluluk ve Köleci Üretim arasında bir bağlantı; Germanik Üretimi de Köleci aşamayı feodaliteye götüren bir gelişim olarak benimsemiştir. Batı Avrupaya özgü bir evrim aşaması olmadığı için, Asya-Ti-

pi Üretim Biçimi, Engels tarafından gelişim şemasına alınmamıştır (5).

Yüzeyde «ayrılık»mış gibi görünen ve yanlış anlamalara yol açan **aşama sayısı** konusunu böylelikle açıklığa kavuşturduktan sonra, Marx ve Engels'in birleştikleri bir diğer önemli noktayı da belirtmek yararlı olacaktır: **Özel Mülkiyet, ortak mülkiyetin sayısız biçimlerinden evrilmiştir.** Bir başka deyişle, üretim biçimlerinin evrim yasası, üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetin, ortak mülkiyetin sayısız biçimlerinden itibaren gelişim eğilimidir.

IV

Şimdi akla şu soru gelmektedir: Hareketi yaratan ve toplumsal yapıyı değiştiren temel çelişmeler hangileridir? Toplumsal yapıların evrimi üç aşamada gerçekleşir: (1) İlk çelişme insan ile doğa arasındadır. İnsanın doğaya karşı kazandığı her zafer ortaya yeni bir üretim gücü çıkarır. (2) İkinci çelişme, doğaya karşı kazanılan zaferlerin yarattığı yeni üretim güçleri ile eski üretim ilişkileri arasındadır. Bir başka deyişle, eski üretim örgütü yeni üretim güçlerine köstek olmaktadır. Bu çelişme, üretim ilişkilerinin değişmesi ile sonuçlanır. (3) Üçüncü çelişme, yeni üretim güç ve ilişkileri ile eski üst-yapı kurumları arasındadır. Bu çelişki ve çatışma sonucu, ortaya, güçlere ve ilişkilere uyumlu bir üst-yapı çıkar. (6)

V

Toplumların soyut evrim şemasında Osmanlı İmparatorluğunun gerçek yeri nedir? Anadolu toplumlarında özel mülkiyet, or-

(5) Asya Tipi Üretim Biçimi'ne (ATÜT) toplumların evrim şemasında yer verilmesi gerektiği görüşü özellikle son yıllarda yaygın bir benimseyici kitlesi bulmuştur. Bununla birlikte Asya-Tipi Üretim Biçiminin evrim şemasındaki yeri, ATÜT savunucuları arasında tartışma konusudur. Bu konudaki görüşleri iki ana başlık altında toplayabiliriz: (i) Antik ve Köleci Üretim biçimlerinden geçilmedikçe, ATÜT'ten feodaliteye ulaşmak olanaksızdır. (ii) Doğu toplumları, kendi özel yapılarının ve gelişme çizgilerinin farklılığından ötürü, Batı toplumlarının izlediği yolu izlemek ve geçtiği aşamaları birer birer geçmek zorunda değildir; toplulukların kollektif biçimde sömürülmesinden (ATÜT) köylülerin ferden sömürülmesine (feodalite) geçilebilir. (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Maurice Godelier, **ASYA - TİPİ ÜRETİM TARZI**, Çev. S. Hilav, İstanbul 1966)

(6) Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Oskar Lange, **EKONOMİ POLİTİK**, Çev. M. Şeref, İstanbul, 1965 s. 26 - 57.

tak mülkiyetin sayısız biçimlerinden mi evrilmiştir? Osmanlı İmparatorluğunun gelişme çizgisi, yukarıda tanımladığımız gelişme doğrusunu kanıtlamakta mıdır? Anadolu toplumları, sınıfsız toplumdun sınıflı topluma geçişin iç çelişkisini barındırmış mıdır? Tümünden daha da önemli, Osmanlı toplumunu **sömürgeleşme** yöneltten temel çelişme nedir?

Bu soruları sağlıklı bir biçimde cevaplandırabilmek ve Osmanlı İmparatorluğunun sömürge oluş nedenlerini açık ve seçik olarak gözler önüne serrebilmek için işe en başından, Anadolu toplumlarında toprak mülkiyetinin evriminden, başlamak zorundayız.

KISIM I. ANADOLU TOPLUMLARINDA MÜLKİYET İLİŞKİLERİNİN EVRİMİ

Bir Türk-İslâm devleti olan Osmanlı İmparatorluğu, tarih boyunca sayısız saldırıya uğrayan, büyük uygarlıklara ve değişik üretim biçimlerine konaklık eden Anadolu'da, Hititlerin, Doğu Roma (Bizans) ve Büyük Selçuklu İmparatorluklarının, Anadolu Selçuklu Devletinin ve Moğol saldırısının yıkıntıları üzerine kurulmuştur.

Onüçüncü ve onaltıncı yüzyıllar arasındaki Osmanlı İmparatorluğunda görülen ve ileride ayrıntıları ile ele alacağımız **Dirlik Düzeni**'nin (Mirî Toprak Rejimi) kökleri daha eski çağlara ve toplumlara uzanmaktadır. Gelgelelim, onüçüncü ve onaltıncı yüzyıllar arasındaki Osmanlı İmparatorluğu, üretim ve dolayısı ile mülkiyet ilişkilerinin evriminde yeni bir aşama değil, **Asya'nın Bin Yıllık Durgunluğu** (7) sözlerini kanıtlar biçimde, eski ilişkilerin ve es-

(7) Tarımsal üretimde karasapan kullanımı, Anadolu'da, Hititler zamanında başlamış ve ondan sonra üretim ilişkilerinde köklü değişiklikler meydana getirecek yeni üretim güçleri yüzyıllar boyu ortaya çıkmamıştır. Üretim güçlerinin evriminde görülen bu durallık, Marx tarafından, şöylece tanımlanmaktadır: «..Kendi kendine yeten, durmadan aynı biçim üreyip yenilenen ve ortadan kalksa bile aynı yerde ve aynı ad altında yeniden oluşan bu toplulukların üretici organizmalarının basitliği, bize, Asyalı toplumların neden değişmediğini göstermektedir. Bu değişmezlik, ilk bakışta, Asyalı devletlerin durmaksızın yıkılıp yeniden kuruluşu ve Asyalı hanedanların sık sık uğradıkları şiddetli değişiklikler ile garip bir biçimde çelişmektedir. Ama toplumun temel ekonomik unsurlarının yapısı siyasal alanda kopan fırtınalardan gelecek darbelerin sürekli olarak dışında kalmaktadır..» (Karl Marx, **KAPİTAL**, K. 1, c. 2, s. 48)

ki yapının devamıdır. Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Moğol dönemleri ile Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve yayılma dönemleri arasındaki bu benzerliğin, daha doğrusu özdeş durallığın, niteliklerini ve nedenlerini incelemekten önce Anadoludaki öncül mülkiyet biçimlerini kısaca görmekte yarar vardır. Zamanın genel akışı içindeki belli başlı oluş ve etkenleri şu ana başlıklarda toplayabiliriz: (i) Yerleşik Tarım-Öncesi Anadolu boylarında üretim ilişkileri, (ii) İslâm Toprak Hukuku, (iii) Büyük Selçuklu İmparatorluğunda ve Anadolu Selçuklu Devletinde toprak mülkiyeti biçimleri, (iv) Moğol İlhanlılarda Toprak Mülkiyeti, (v) Doğu Roma feodalitesi ve Anadolu toplumları üzerindeki etkileri.

I

Yerleşiklik-öncesi dönemde, Anadolu boylarının çoğunlukla göçebe ve kısmen de yarı-göçebe olarak yaşadıkları; bu göçebe ve «gezegen tarım»cı topluluklarda sınıflaşmanın meydana gelmediği; hareketi ve gelişimi yaratan temel çelişmenin insan ile doğa arasında bulunduğu; üretim güçlerinin henüz emekleme çağında olduğu; toplulukların, topraktan ortaklaşa yararlanmanın bir sonucu olarak değil, bir ön-koşulu olarak ortaya çıktığı bilinmektedir.

Topluluğu meydana getiren bireylerin var veya yokolmaları nasıl topluluğa dahil olup olmamalarına bağlı ise, sözügeçen topluluk içindeki yerleri de, aynı biçimde, topluluğun soylu bilinen üyeleri ile olan akrabalık ilişkilerine bağlı kalır. Anadolu boylarının göçebe ve yarıgöçebe nitelikler taşımaları yüzünden, yerleşiklik-öncesi dönemde, toprak mülkiyeti sorunu birinci plâna çıkmamıştır.

Anadolu boylarının hangi süreç sonucu ve ne zaman yerleşik tarıma geçtikleri konusunda elimizde yeterince bilgi bulunmamaktadır. **İlkel topluluklarda**, bilindiği gibi, herkes avcılık ve balıkçılık ile uğraşabildiği için **uzmanlaşma** yoktur. Yerleşikliğin ve ilkel bir uzmanlaşmanın ilk belirtileri bazı hayvanların evcilleştirilip üretim gücü haline getirilmesi sırasında görülmüştür. Şöyle ki, doğa ile yürütülen savaşın bu aşamasında, bazı topluluk üyelerinin toprağa yerleşip bu evcil hayvanlara bakmaları gerekmiştir. Bu gelişmelere koşut olarak ve avlanmada kullanılan araçların gitgide etkenlik kazanması sonucu **göçebelik çemberi** daralmağa başlamış, göçebelikten yarı-göçebelığe (gezegen tarım) ve oradan da yerleşik tarım geçilmiştir. Hititlere gelindiğinde görüyoruz ki yerleşik tarım artık iyi-

ce yayılmıştır ve oldukça ileri bir üretim teknolojisinden (**karasapan**) yararlanılmaktadır.

Karasapan kullanımını yeni üretim güçlerinin izlemeyişi, üretim ilişkilerinin ve üst-yapının değişmesi sürecini büyük ölçüde geciktirmiştir. Anadolu'da yaşamış göçebe akıncıların at, kılıç ve savaşa dayanan hukuku ile yerleşik tarımın getirdiği yeni üretim güç ve ilişkileri arasındaki uyarsızlık (dengesizlik), ancak İsadan sonra dokuzuncu yüzyılda kendisini duyurmağa başlamıştır. Onuncu yüzyılı (İ. S.) bitirip onbirinci yüzyıla girerken, Anadolu toplumları, yeni üretim güç ve ilişkilerine uyumlu yepyeni bir hukuk düzeni benimsemişlerdir.

Benimsenen üst-yapı kurumu İslâm Toprak Hukuku, Onbirinci yüzyıl ise Selçukluların İslamlığı kabul edip Anadolu'ya yayılmaya başladıkları tarihtir. Gerek İslam Toprak Hukukunu ve gerekse Selçuklu İmparatorluğundaki mülkiyet biçimlerini incelerken, şu iki noktayı sürekli olarak gözönünde bulundurmak zorunluluğu vardır: (i) Üretim-fazlası ve dolayısı ile (ilkel düzeyde de olsa) bir sınıflaşma meydana gelmiştir. (ii) Üretim-fazlasını denetleyen sınıfların ortaya çıkması sonucu, ortam, özel mülkiyetin hızla gelişmesi ve yayılması için elverişlidir.

II

İslâmlık, toprak mülkiyeti konusunda, uzun süre **mutlak mülk** dışında bir düzen tanımamıştır. Bu genel çerçevede içinde toprakların ikili bir ayırma bağlandığına tanık oluyoruz:

ÖŞRÎ TOPRAKLAR, İslâmlığı benimsemiş Araplara **mülk** olarak bırakılan topraklardır. Sözügeçen topraklarda üretilen üründen 1/10 oranında bir vergi (öşür) alınmaktadır. İslâmlığı benimsemeyen Arapların toprakları yağma edilmekte ve öşrî toprak olarak benimseyenlere dağıtılmaktadır.

HARACÎ TOPRAKLAR, savaş sonunda ele geçirilen, Hristiyan ve Musevilerin mülkiyetinde bulunan topraklardır. Sözügeçen topraklar **haracî mülk** olarak sınıflandırılıp, **harac** adı verilen ağır bir vergiye bağlanmaktadır.

Şimdi, kaynağını İslâm Toprak Hukukundan alan ve Osmanlı İmparatorluğunun **Dirlik Düzeni**'ne damgasını vuran **İKTA** kurumunu kısaca görelim: İkta, kimsenin mülkiyetinde bulunmayan toprakların Halifeler tarafından ve hizmet karşılığı olarak komutan, asker veya sivil görevlilere verilmesidir. İkta kurumunun kap-

samı zamanla genişleyerek her türlü toprak vergileri, maden gelirleri ve gümrük vergilerinin toplanmasını da içine almış ve bu yeni uygulama biçimine **mukataa** adı verilmiştir.

Ömer'in halifeliği zamanında, öşrî ve haracî toprakların yeterince gelir getirmediği gerekçesi ile, ele geçirilen topraklar paylaşılmamış; **İslâm Toplumunu Yararına** haraca bağlanmıştır. Yine bu dönemde, sözügeçen toprakların yalnızca komutanlara ikta edilmeğe başlandığına tanık oluyoruz. Bu yeni uygulamada, iktayı alan komutan, topraklarının değerine göre devlete belirli bir vergi ödemesi yapmakla yükümlü tutulmaktadır. Onuncu yüzyıldan başlayarak **mutlak mülk'e** dahil topraklar da ikta edilmeğe başlanmıştır; askeri komutanlar, buyruklarındaki askerlerin harcamalarına karşılık olan vergileri toplayan vergi memurları durumuna girmişlerdir. (8)

III

Selçuklu İmparatorluğunun kuruluşunu (İ. S. 999), Anadolu'ya yerleşimini (İ. S. 1071), Moğol saldırısını ve İlhanlıların Anadolu üzerindeki egemenliğini (İ. S. 1243), Osmanlı beyliğinin tarih sahnesine çıkışını (İ. S. 1299) ve Selçukluların tarih sahnesinden çekilişini (İ. S. 1308) kapsayan ve İstanbulun Osmanlılara başkent olmasına (İ. S. 1453) kadar uzanan yarım-binyıllık dönemde Anadolu toplumlarının temel ekonomik yapısında belirgin bir değişiklik olmamıştır. Bu durallığın temel ve tek nedeni, daha önce de belirttiğim gibi, Hititlerden bu yana (karasapan dışında) tarımsal üretime yeni üretim güçlerinin kazandırılmayıdır. Tarımsal üretimde karasapan kullanımı ile birlikte oluşan artık-ürün düzeyi ve toplumsal ayrışım biçimi bu yarım-binyıllık dönemde değişmemiş; «..kaynağını dinsel, siyasal ve ekonomik ortak yarar fonksiyonlarından alan bir azınlık, üretim koşullarına doğrudan doğruya müdahale etmeden ama kendi yararına bir ürün-fazlası sağlayarak toplulukları dolayimli bir biçimde sömürmüştür..». (9)

Diğer Asyalı Toplumlarda olduğu gibi Büyük Selçuklu İmparatorluğunda da, toprağın çıplak mülkiyeti, yüce ve insanüstü bir soydan geldikleri varsayılan Hükümdar ve hükümdar ailesinin elindedir. Selçuklu ordularının girdiği yerlerdeki tarımsal üreti-

(8) Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bak: **İSLAM ANSİKLOPEDİSİ**; O. ve M. Sencer, **TÜRKİYEDE TOPRAK MÜLKİYETİ SORUNU**, Karacan Armağanı Yayınları, 1963, s. 44 - 45.

(9) Maurice Godelier, a.g.e., s. 58

me elverişli topraklar sarayın malı sayılmış; temel üretim ilişkileri açısından olmasa bile, hiç değilse yasal açıdan, herkes, işlediği topraklarda devletin kiracısı veya yarıcısı durumuna gelmiştir. (10) **Reaya** adı verilen üretici halk kitleleri ile **Saray** arasında, düzenin özü, gereği, bir **aracı sınıf** vardır. Genellikle devlet büyüklerinden, komutanlardan ve hükümdarın yakınlarından oluşan bu aracı sınıf, Osmanlı İmparatorluğunda olanca ağırlığı ile göreceğimiz **asker ve memur aristokrasisi**'nin, daha tutarlı bir deyişle **Kapıkulu** sınıfının öncüsüdür. Sözügeçen kapıkulu sınıfı hükümdar tarafından kendilerine verilen bölgeleri yönetirler; göçebe boyların geleceğine uygun olarak, reaya üzerinde, boybaşları yolu ile egemen dirler; yalnızca hükümdara sorumludurlar; vergi gelirleri ile besledikleri askerlerini, hakanın yanında savaş için, hazır tutarlar.

Selçuklu İmparatorluğunun toplumsal yapısında gördüğümüz bu üçlü ayırım (**Saray, Kapıkulu sınıfı, Reaya**), Asyalı toplumlar için, evrensel bir kural olarak benimsenebilir. Şöyle ki,

«..Asya-tipi bir temel üzerinde yükselen biçimlerin çoğunda, bütün bu küçük toplulukların üstünde yer alan toplayıcı birlik, mülkiyetin üstün veya tek sahibi olarak ortaya çıkmakta ve gerçek topluluklar miras yolu ile tasarruf hakkının sahibi gözükmektedirler. Birey için toprağın tasarruf hakkına sahip olmak, üyesi bulunduğu yerel topluluk ile mülkiyeti elinde tutan üstün topluluk olmak üzere, çifte bir dolayımından geçerek mümkündür..» (11)

1. Selçuklu İmparatorluğunda Toprak Mülkiyeti Biçimleri.

Selçuklu toprak düzeninin ve mülkiyet biçimlerinin açık ve seçik kurallara bağlanması 1072-1092 dönemine rastlar. İslâm Toprak Hukukunda değişik bir ad ve fakat aynı biçim altında gördüğümüz **ikta uygulaması**, Nizam-ül Mülk (1072-1092) ile birlikte,

(10) Toprak mülkiyetinin devlete ait olması herhangi bir anlam taşımaz. Toplumbilimler açısından, «mülkiyet» ile «tasarruf hakkı» arasında önemsenebilecek bir ayırım yoktur. Yasal mülkiyeti elinde bulunduran devletin üretim sürecine müdahale etmesi burada sözkonusu değildir. Toprakta yaratılan değerden, Saray, dolayımli bir biçimde (İkta sahiplerinin savaş sırasında hükümdarın yanına asker göndermesi) yararlanmaktadır. Ancak yerel beylerin güçsüz ve merkezi yönetimin güçlü olduğu dönemlerde sözügeçen feodal öğelerin tasarruf hakları sınırlanmaktadır

(11) Godelier, a.g.e., s. 20 - 21

askeri mukataa olmuş ve hükümdarın malı sayılan ülke toprakları üç kısma ayrılmıştır .

HAS TOPRAKLAR sultanın özel mülküdür ve reayanın işlediği parçalardan dolayimsız biçimde vergi alınmaktadır.

HARACİ TOPRAKLAR müslüman-olmayan beylerin elinde bırakılan ve fakat haraca bağlanan topraklardır.

İKTA TOPRAKLAR, besledikleri ordu ile taşrada oturup sefere asker götürenlere dağıtılan topraklardır. İkta topraklar, kişilere, belirli bir görevde buldukları veya savaşta yararlık gösterdikleri için verilir. Sözügeçen görevden ayrıldıklarında veya savaşta yeterince asker göndermediklerinde, topraklar, ikta sahiplerinin elinden alınır. İkta topraklar üzerinde miras hakkı yoktur. (12)

2. Merkezkaç Eğilimlerin Güçlenmesi ve Düzenin Bozulması.

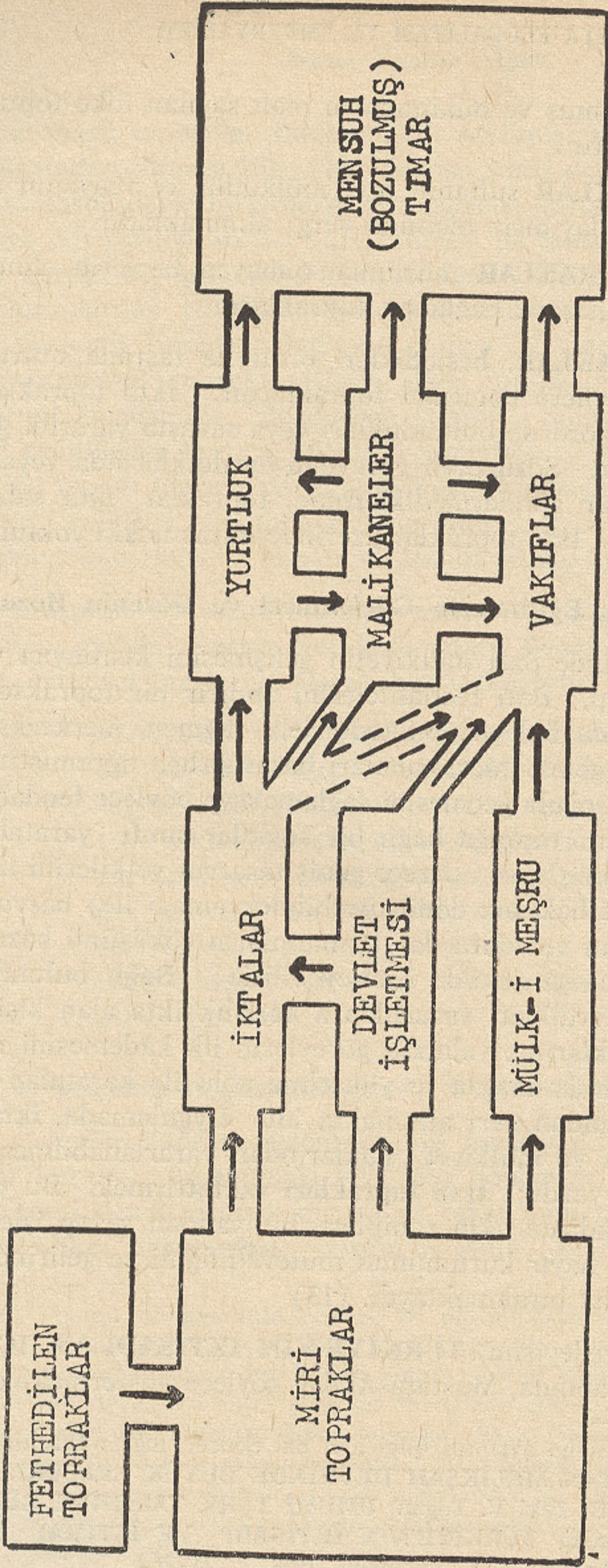
Toprak üzerinde özel mülkiyetin gelişmesini kısıtlayıcı ve miras hakkına sahip, Batı feodalitelerini andırır bir topraksoylular sınıfının doğmasını önleyici bu tedbirlere rağmen, merkezkaç (feodal) dürtülerin gemlenmesi çabaları başarısızlığa uğramıştır. Toprakların babadan oğula geçmesini sağlamak ve böylece feodalite'nin temel koşulu olan **toprağa bağlı bir soylular sınıfı** yaratabilmek için (bir başka deyişle, son derece geniş tasarruf yetkilerini tam anlamı ile mülkiyet hakkına dönüştürebilmek amacı ile) başvuru; önce Selçukluların ve sonra da Osmanlıların çöküşünü hazırlayan sürecin gelişimini şu şekilde özetleyebiliriz : Bağlı buldukları göreve veya gösterdikleri yararlıklara karşılık ikta alan kişiler öldüklerinde, çocuklarına, yalnızca görevlerin ilk kademesini meydana getiren iktalar kalmakta ve yükselme yolu ile kazanılan kısımlar Hazine tarafından geri alınmakta idi. Uygulamada, ikta sahibinin tüm miras ve mülkiyet haklarından yararlanabilmesi için yalnızca tek yol vardı : **İkta toprakları vakfettirmek**. Bu yöntem benimsendiği takdirde, ikta sahipleri, bir yandan sevap işlemekte, diğer yandan da hayır kurumunun mütevelliliğini ve gelirinden bir payını çocuklarına bırakmaktaydı. (13)

Bu sürecin işleyişini, **TÜRKİYE'NİN İKTİSADİ VE İÇTİMAİ TARİHİ** adlı kitabında, Mustafa Akdağ şöylece göstermektedir :

(12) Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Sencer, a.g.e.; İbrahim Kafesoğlu, **SULTAN MELİKŞAH DEVRİNDE BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU**; Zeki V. Togan, **UMUMİ TÜRK TARİHİNE GİRİŞ**.

(13) Mustafa Akdağ, **TÜRKİYE'NİN İKTİSADİ VE İÇTİMAİ TARİHİ**, 1243 - 1453, Ankara TTK Basımevi, 1959, s. 25 - 26.

Şekil : Yukarıdaki şekil, zamanın genel akışı içinde, Selçuklu ve Osmanlı «mirî toprak düzenleri» nin mutlak özel mülkiyete doğru nasıl zorlandığını ve nasıl evrildiğini göstermektedir (14).

(14) Aynı kaynak, s. 28 (İkta topraklarını vakıf topraklara bağlayan kesikli çizgiler bizimdir Y.N.)

1917 Anayasası'nın toprak reformuna ilişkin olarak getirdiği ilkeler şöylece özetlenebilir:

(1) Toprak mülkiyeti: 1917 Anayasası'na göre «Ulusal sınırlar içindeki toprakların mülkiyeti genel ilke olarak, ulusa aittir. Ulus bu hakkını, özel mülkiyete konu olmak üzere kişilere devredebilir.» Anayasa, madenlerle sular bakımından ayrı bir rejim getirmiş, bunların mülkiyetinin ulusal ait olduğunu, zaman aşımı veya başka yollarla kişiler tarafından iktisap edilemeyeceğini, ancak devamlı olarak geliştirilmeleri şartıyla, madenler ve sular üzerinde özel ve tüzel kişilere imtiyaz verilebileceğini öngörmüştür.

(2) Toprak dağıtımına ilişkin ilkeler: 27. Madde ile bu konuda dört ilke getirilmekteydi: (a) Elllerinden alınan toprakların geri verilmesi veya gereken hallerde toprak bağışi yoluyla ehido'ların kurulması, (b) Kanunlara aykırı olarak kişiler adına tapulanan kamuya ait toprakların devlete iadesi, (c) Kişilere ait toprakların büyüklüklerine sınır koymak yoluyla büyük toprak mülkiyetinin (Latifundia) ortadan kaldırılması, (d) Az toprağa (minifundia) sahip birimlerinin geliştirilmesi.

B. Toprak Reformu Uygulamaları

Görüldüğü gibi 1917 Anayasası'nda toprak reformu konusunda çatışan görüşler biraraya getirilmiştir. Anayasa'nın bu uzlaştırıcı niteliği, uygulamaların yönetici sınıfın görüşüne göre zaman zaman hızlanması veya yavaşlaması ve çeşitli yasalarla reforma ilişkin olarak saptanan ilkelerin birbirleriyle çelişir duruma düşmesi sonucunu doğurmuştur.

Uygulamalardaki farklılık, en başta ,çeşitli başkanların yönetim dönemlerinde dağıtılan toprak miktarındaki azalış çoğalmaları belirgin olmaktadır. Aşağıdaki şema bu konuda fikir vermektedir: (Tablo: 1)

Yukarıdaki şemadan da anlaşılacağı gibi Başkan Carranza yönetimindeki toprak reformu çalışmaları sınırlı kalmıştır. Bu dönemde toprak dağıtımından sadece 90 ehido yararlanabilmiştir.

Başka Obregon yönetiminde toprak dağıtımının helanmış olduğunu görüyoruz. Bu dönemde dağıtılan topraklardan 814 ehido ve 187.702 aile yararlanmıştır.

Moğol İlhanlılar, feodal dürtülerin ve merkezkaç eğilimlerin alabildiğine güçlendiği ve bir türlü gemlenemediği böylesine bir ortamda Anadoluya girmişlerdir.

IV

Kaynağını İslâm Toprak Hukukundan alan ve Osmanlıların **Dirlik Düzeni**'ne damgasını vuran en önemli Moğol Kurumu, kuşkusuzca, devlet görevlerindeki yüksek rütbeli askerlere başarı ve yararlık karşılığında toprak veren **Kopı** uygulamasıdır. Selçuklularda olduğu ve Osmanlılarda olacağı gibi, Kopı alan askerler, savaşta, hükümdarın yanında yer almakla yükümlüdür.

Moğollarda toprak mülkiyet biçimleri genellikle iki ana başlık altında toplanmaktadır. Bunları kısaca görmekte yarar vardır:

DALAY TOPRAKLAR savaşçı Moğol boylarının yurdu durumundadır. Belirli bir yerin Moğol orduları tarafından ele geçirilmesinden sonra, oraları, yaylak ve kışlak olarak boylara verilirdi.

İNÇU TOPRAKLAR savaşta ele geçirilip hükümdarın özel mülkü sayılan topraklardır. Bu topraklar üzerinde miras kurumu işlemektedir. (16)

V

Kuruluş ve genişleme döneminde Osmanlı İmparatorluğunun karşısına çıkan bu feodal mülkiyet biçiminde, Doğu Roma toprakları iki ana kısma ayrılmaktadır.

(1) Askerî görevlere bağlı olan ve bu açıdan ikta düzenini andıran pronia'lar. Bu uygulamayı, İslamlığın ve Selçukluların ikta düzeninden ayıran en belirgin özellik, toprakta, yarıcı ve kölelerin çalıştırılmasıdır. Bir başka deyişle, Bizansta, toprakkulluğu vardır.

(2) Mutlak aile mülkü durumunda olan ve böylece topraksoy-luluğu kurumunu oluşturan **Baştına**'lar. Baştınalılar zamanın genel akışı içinde küçük özel mülkiyetin zararına genişlemiş ve sonuçta ortaya kesinlikle feodal bir oluşum çıkmıştır. (17)

(16) Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Togan, a.g.e.; Baydar, a.g.e.

(17) Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Fuat Köprülü, «Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri», **HUKUK VE İKTİSAT TARİHİ MECMUASI**, Sayı 1; Baydar, a.g.e.

Şurası yadsınmaz bir gerçektir ki, Osmanlı İmparatorluğu, Bizans'ın bulunduğu evrim aşamasından etkilenmezlik edemezdi.
(18)

VI

Osmanlı İmparatorluğunun toprak düzenine geçişi hazırlamak bakımından burayadek yaptığımız açıklamaları kısaca toparlamakta yarar vardır:

(1) Hükümdar, kendi kişiliğinde tüm toplulukları temsil eden üstün bir yaratık olarak toprağın çıplak mülkiyetine sahiptir.

(2) Toprak düzeninin belkemiğini ikta uygulaması meydana getirmektedir. İkta topraklarında miras hakkı yoktur ve iktalar, kişiye değil göreve bağlıdır.

(3) Merkezi yönetimin güçlü olduğu dönemlerde üretici halk kitlelerinin hakları, yasalar çerçevesinde, korunmaktadır.

(4) Yine merkezi yönetimin güçlü olduğu dönemlerde toprak kulluğu ve topraksoyluluk yoktur. Birey, topluluğun bir üyesi olarak ve topluluğun özgürlük anlayışı çerçevesinde, özgürdür. Üretim ilişkilerinde **genel kölelik** vardır ve topluluklar bir azınlık tarafından, toplu (kollektif) olarak, yüce bir varlık adına sömürülmektedir.

(5) Sınıfsal yapı, merkezi yönetimin güçlü olduğu dönemlerde, üç ana kısma (Saray, Kapıkulu, Reaya) ayrılmakta; merkezkaç eğilimlerin güç kazandığı dönemlerde, Kapıkulundan kopan ikta sahipleri bağımsız ve güçlü bir oluşum olarak egemen sınıflar arasına girmektedir.

(6) Üst-yapı yolu ile (miras hakkının tanınmaması) uygulanan kısıtlamalara rağmen, Selçuklular, feodal dürtülerin güç kazanmasını engelleyememişlerdir. Feodal oluşumlar görünümünde olan vakıf ve malikaneler, hızla, küçük işletmelerin zararına genişlemiştir.

---

(18) Bilindiği üzere, toplumların bulunduğu evrim aşamasını, sözügeçen toplumdaki üretim güçleri ve egemen üretim ilişkileri saptamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu girdiği Bizans topraklarını devletleştirmekle birlikte, üretim güçlerine dokunmamıştır. Osmanlı ülkesine katılan Bizans topraklarında ise, tüm üst-yapı kısıtlama ve sınırlamalarına karşın, egemen ilişkiler feodaldır.

KISIM II OSMANLI İMPARATORLUĞU : HAREKETE GEÇEN ÜRETİM GÜÇLERİ.

Moğol saldırısını izleyen Anadolu beylikleri döneminde (1243-1308) ve feodal dürtülerin doğal bir sonucu olarak, Malikane ve Vakıfların, Mirî Topraklar ve küçük işletmeler zararına hızla genişlediğini görmüştük. Yine bu dönemde Reaya'nın özgür köylü niteliğini yitirdiğine, yarıcılarının ve ortakçıkullarının çoğaldığına tanık oluyoruz (19). Anadolu Beylikleri döneminin genel akışı içinde, küçük işletme sahibi üreticilerin ve **tasarruf hakkı sahibi** Reaya'nın yerini angaryaya koşulan tarım işçileri ve ırgatlar almıştır. Kısacası, Moğol egemenliğini Osmanlı egemenliğine bağlayan dönemde, Anadolu toplumu, feodal unsurların kesinlikle egemen olduğu bir yapıya yönelmiştir.

Osmanlı devleti, Asyalı toplumlara özgü **Mirî Toprak Rejimi'**ni, Anadolu topraklarının Selçuklular ve Moğollar zamanındaki sahiplerini bile değiştirmeksizin, kökleşmiş üretim güç ve ilişkilerine dokunmaksızın uygulamıştır. Osmanlı Beyliği, Anadolu birliğini gerçekleştirme savaşında **merkeziyetçi devlet** anlayışından hareket ederek, Dirlik Düzenini ele geçirdiği tüm yerlere yaymış; dirlikleri (20) malikaneler zararına hızla genişletmiş; egemen üretim ilişkileri bakımından eski ve fakat üst-yapı kurumları açısından yeni bir uygulamaya önyak olmuştur. Osmanlı Beyliğinin kuruluş dönemindeki uğraşlarını ve bu uğraşların sonuçlarını şöylece özetleyebiliriz: (1) Hızla **devletleştirilen** topraklar bir kez daha dirlik düzenine bağlanmış, (2) Toprağın ve iktaların eski sahipleri, toprağın başında, devlet memuru olarak bırakılmış, (3) Toprakları işleyen üretici halk kitleleri, üretim ilişkileri bakımından olmasa bile yasal açıdan, bir kez daha devletin kiracısı durumuna getirilmiştir.

I

Kuruluş ve genişleme döneminde Osmanlı devletinin toprakları, mülkiyet biçimine göre, üç ana kısma ayrılmaktadır:

(19) Anadolu Beylikleri dönemindeki ortakçıkullar ile Batı Avrupa toplumlarının evrimindeki Köleci Üretim aşamasının **köle emeğini** karıştırmamak gerekir. Sözügeçen ortakçıkullar köle pazarlarından satın alınır veya savaşlarda tutsak edilir, beylerin topraklarında aileleri ile birlikte yerleşmeğe ve çalışmağa zorlanırdı. Dönemin işgücü ordusunda önemsenebilecek bir oranda değildirler. (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Ö. Lütfi Barkan, **TÜRK HUKUK TARİHİ NOTLARI**, İstanbul)

(1) **MİRÎ TOPRAKLAR**'ın çıplak mülkiyeti devletin elindedir. **Dirlik** adını alan parçalar halinde askeri görevlere bağlı kişilere, yararlık gösterenlere ve devlet adamlarına dağıtılır. Sözügeçen dirlikler de, kendi aralarında, (a) Has, (b) Zeamet, (c) Tımarlara ayrılırlar.

(2) **MÜLK TORAKLARI**, Saraya ve kurumlara ait toprakların dışında kalan topraklara verilen genel addır. Önemsenecek büyüklükte olmayan bu topraklar, kişilerin özel mülkiyetindedir.

(3) **VAKIF TOPRAKLAR**, belirli ve özellikle dinsel amaçlarla kurulmuş kurumlara bırakılan topraklardır. Bütünü ile feodal bir oluşum görünümünü taşımaktadırlar.

Bu üç yaygın toprak mülkiyet biçiminin dışında, Osmanlılarda, iki de bileşik mülkiyet biçimine raslıyoruz. (a) **Mir - i Mülk Topraklar** ki bunlar önceleri özel mülk iken, sonraları dirlik durumuna getirilmişlerdir. Toprakları işleyen üretici halk kitleleri (reaya), ödemekle yükümlü olduğu vergilerin bir yarısını mülk sahibine ve diğer yarısını da tımar sahibine vermektedir. (b) **Malikane - Divani Topraklar** ki bunlar, bazı bölgelerdeki toprakların yarısının vakıf veya mülk sahibine, diğer yarısının da devlete ait olduğu anlamına gelmektedir. (21)

II

Selçuklu İmparatorluğunun tarih sahnesinden kalkışını (İ. S. 1308) ve Mirî toprakların, vakıf ve malikaneler zararına, hızla genişleyişini izleyen yüzyıllık dönem süresince feodal unsurlar özel mülkiyete doğru koşulları durmaksızın zorlamışlardır.

Gerek Selçuklu ve gerekse Osmanlı Saraylarının, Avrupayı andırır kalıtsal bir derebeyliğin (toprak aristokrasisi) güçlenmesini engellemek amacı ile miras kurumunu sınırlandırmak yoluna gittiklerini; «görevlere bağlı dirlikler» in bu amacı gerçekleştirecek araç olarak benimsendiğini daha önce belirtmiştik. Yine belirtmiştik ki, Selçukluların yıkılış döneminde, ikta toprakların vakıflara çevrilmesi ile bu dondurma ve duraltma çabaları etkisiz kalmış; ortaya kalıtsal bir derebeylik çıkmıştır. Osmanlı devletinin yayılış

(20) Dirlikler, değerlerine göre, (i) Has, (ii) Zeamet, (iii) Tımarlara ayrılırlar. Bu konu, ileride, ayrıntıları ile incelenecektir.

(21) Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Ö. Lütü Barkan, «Osmanlı Devrinin Toprak Meseleleri», (II. Türk Tarih Kongresi)

döneminde de, devletin mülkiyetindeki topraklar bir yandan genişletiledursun, diğer yandan Mirî topraklar bir kez daha vakıf ve malikanelere çevrilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, bu nedenle, 1299 - 1402 döneminde «genişlerken çözülen» bir devlet görünümündedir.

1402 yılında Ankara önlerine gelip dayanan Timur ordularını, kökü yüzellidokuz yıl öncesine uzanan bir görüntü beklemekteydi: Merkezkaç eğilimler suyüzüne çıkmış, Mirî topraklar üzerinde feodal unsurlar⁹ güç kazanmış, Moğol saldırısı öncesinde olduğu gibi dirlik düzeni ve bu düzene bağlı askerlik örgütü yozlaşmağa yüz tutmuş, ordunun belkemiğini meydana getiren tımarlı sipahiler önemlerini büyük ölçüde yitirmişlerdi.

Önemsenebilecek bir direnişle karşılaşmayan Timur orduları girdikleri yerleri yağmalayadursunlar, Karamanoğulları, Menteşeoğulları, Candaroğulları ve Germiyanogulları gibi derebeyleri merkezden koparak bağımsızlıklarını ilân ettiler. Bu dönemde, merkezi yönetimin feodal unsurlar üzerindeki baskı ve denetiminin kalkması sonucu, reaya'nın tüm hak ve hukuktan yoksun bırakıldığına, tüm nitelikleri ile toprakkulluğuna indirgendiğine tanık oluyoruz.

Çelebi Mehmet Anadolu Birliğini yeniden kurma (bir başka deyişle, feodal unsurları yeniden merkezi yönetim çevresinde toplama) savaşını veredursun, doğan yoksulluğun ve işsizliğin sonucu olarak, 1410'larda, büyük halk kitlelerini peşinden sürükleyen **Şeyh Bedreddin Ayaklanması** patlak vermiştir. Egemen sınıfların egemenliğini hedef alan, onbeşinci yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunun toplumsal ve ekonomik yapısında köklü dönüşümler yapılmasını öngören, toprakların eşit biçimde dağıtılmasını ve toprağı işlemekte yararlanan üretim araçları üzerinde ortak mülkiyet bulunmasını savunan bu ilk bilinçli çıkış, 1417 yılında, kanlı biçimde bastırılmış ve aynı yıl, Şeyh Bedreddin, Sirazda asılmıştır.

III

1453 yılı Anadolu toplumlarının tarihinde bir dönüm noktasıdır. Şöyle ki, (1) Doğu Roma başkentinin Osmanlılar eline geçmesi, üretim güçlerini, binlerce yıllık uykularından uyandırmış ve **merkezi kent** (metropol) çevresinde toplanmağa başlayan üretim güçleri toplumun iç diyalektiğini harekete geçirmiştir. (2) Sultan İkinci Mehmet, toplumların sürekli evrim içindeki ve dolayısı ile geçici yapısını sezinlemiş, feodal unsurların egemenliğini sınırlandırma yollarını aramıştır.

Tımar topraklarının vakıf ve malikaneye dönüştürülmesini önlemek için alınan ve üretim ilişkilerine durallık getirmek amacını güden tedbirleri iki ana başlık altında incelemek olanaklıdır: (a) Üretici halk kitlelerinin kentlere akmasını önlemek, bir başka deyişle onları toprağa bağlamak, amacına yönelmiş tedbirler, (b) Artık -ürünü denetleyen sınıfların kalıtsal bir derebeyi durumuna gelmelerini engellemek için girişilen çabalar. Sözügeçen tedbirleri kısaca görmekte yarar vardır.

1. Üreticiyi Toprağa Bağlama Yönündeki Tedbirler.

1461 tarihli **Rum-elinin Mevkufatı ve Yuvası ve Kaçkunu** kanunnamesinde, reaya'nın, çift bozup kentlere akın etmelerinin önlenmesi için öngörülen en önemli tedbir, tımarlı sipahilere, kaçkınları yakalayıp geri götürme yetkisinin tanınmasıdır. Çift bozanlar, bir başka deyişle tarım kesimini bırakıp kentlere göçenler, kanunname hükümleri uyarınca sert biçimde cezalandırılacaklardır. Çift bozup kentlere kaçan ve onbeş yıl süre ile yakalanamayan kişiler kentli sayılacaklardır. (22)

Bu uygulama sonucu, kentlere yönelmiş göçlerin önü büyük ölçüde alınmış ve fakat üretici halk kitlelerinin toprağa bağlanması ile feodal toplumların önemli bir kurumu, «üreticinin toprağa bağlılığı» yaratılmıştır. Bir başka deyişle, yöntemin yanlış seçilmesi, istenen gelişim doğrusunun karşıtı bir yönelime yol açmıştır.

2. Kalıtsal Derebeyliği Önleme Tedbirleri.

Dirliklerin vakıf ve malikaneye çevrilmesini önlemek, bir başka deyişle kalıtsal derebeyliğin güç kazanmasını engellemek için alınan tedbirler şunlardır: (a) Askere gitmeyen, askerden kaçan veya yamaklarını savaşa göndermeyen dirlik sahiplerinin topraklarına el konacak; böylelikle, askerlik örgütü ve toprak düzeni arasındaki bağların kopması önlenecektir. (b) Tımar edilmek için verilen vakıf çiftlikleri, tımar edilmeyip **mevkuf** kalırsa, sözügeçen topraklara devlet adına el konacaktır. (c) Hiç kimsenin elinde beratsız çiftlik veya otlak bulunmasına izin verilmeyecek, yeni beratın çıkışınadek sözügeçen topraklara devlet el koyacaktır. (d) Kullanılmayan, yeterince ve değerince işlenmeyen dirlikler, tımar sahibinden alınıp başkasına verilecektir. (23)

(22) Anhegger ve İnalçık, **KANUNNAME-İ SULTANİ BER MUCEB-İ ÖRF-İ OSMANİ**, TTK Basımevi, Ankara

(23) Aynı kaynak.

Öngörülen bu tedbirlerden de anlaşılacağı üzere ,egemen üretim ilişkilerine bir değişiklik, bir yenilik getirilmemekte; yalnızca toprakların babadan oğula geçmesi, bir başka deyişle kalıtsal derebeylik (aristokrasi) kurumunun güçlenmesi ve genişlemesi engellenmeğe çalışılmaktadır.

IV

İleride ayrıntıları ile ele alacağımız «merkezi kent» (metropol) oluşumu, üretim güçlerinin durallığına son vermiş ve Anadolu toplumlarının geleneksel tipolojisine yabancı bir **aracı sınıf**'ın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Üst-yapı kurumları yolu ile üretim güç ve ilişkilerinin değişmesini önleme çabaları, özellikle, 1453-1584 döneminde yoğunudur. Alınan bütün tedbirlere rağmen, büyük ölçüde içsel diyalektiğin ve kısmen de dışsal diyalektiğin işleyişi sonucu, feodal zorlamaların önü alınamamış ve onaltıncı yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak geleneksel tipolojiye yabancı öğeler egemenliklerini arttırmışlardır. I. Süleyman döneminde, toprak mülkiyet biçimleri ayrımına getirilen değişiklikler, sözügeçen vargıyı kanıtlar yöndedir. Şöyle ki, Mirî toprakların yanında, onda-birlik bir ürün vergisi karşılığında ve mutlak mülk olarak Müslümanlara bırakılan **ÖŞRİ TOPRAKLAR** ile harac karşılığında ve bu kez mutlak mülk olarak müslüman-olmayan unsurlara bırakılan **HARACİ TOPRAKLAR** yer almıştır. Bu üçlü mülkiyet ayrımına ek olarak, tüm mülkiyet hakları ile birlikte hükümdar tarafından ve hizmet karşılığı olarak kişilere verilen topraklar vardır ki, bunlar, **malikane** adını almaktadırlar. Bu dönemde vakıflar ve malikaneler içerdikleri üretim güç ve ilişkileri ile üst-yapının getirdiği yasalılık çerçevesinde, eksiksiz bir feodal oluşum görünümündedirler. Reaya ise ancak ve ancak devletin kendisine göstereceği yerlerde oturabilmekte, «çift bozanlar» ağır cezalara çarptırılmaktadır.

Bir yandan gelişip serpilirken beriki yandan çöküşünün son hazırlıklarını tamamlayan Osmanlı İmparatorluğunda (24) dirlik uygulamasının genel gelişim doğrusunu şöylece tanımlayabiliriz: Bir yandan malikaneler ve vakıflar yolu ile toprağa bağlı bir **soylular sınıfı** türerken, diğer yandan reaya toprağa bağlanarak Batıyı

(24) Rumelideki durumu birinci elden kayıtlara ve kaynaklara inerek anlatan Bulgar tarihçisi Cvetkova, Anadolu toplumlarında geleneksel tipolojinin bozulmasına neden olarak tefeciliğin ve faizciliğin gelişmesini göstermektedir. (Bk. Bistra Cvetkova, «L'evolution du regime feodal turc», **ETUDES HISTORIQUE**, II, 1960 s. 171-206.

andırır bir **toprakkulluğu** kurumuna ve buna dayalı üretim ilişkilerine yasal görünüm kazandırılmıştır.

KISIM III. GELENEKSEL TİPOLOJİYE YABANCI SINIFLARIN EGEMENLİĞİ

Burayadek yaptığımız açıklamalardan da kolaylıkla anlaşılacağı üzere, Osmanlı İmparatorluğunda, bir yanda devlet (saray) ve diğer yanda da kapalı köy ekonomileri (dirlik) yer almaktadır. (25). Yeni üretim güçlerinin ortaya çıkmasını engelleyici ve dolayısı ile toplumsal evrimi yavaşlatıcı bir **ikili** ekonomik yapıya rağmen, gerek **merkezi kent** olayı ile su yüzüne çıkan iç diyalektiği ve gerekse çözülüşü hızlandıran dış diyalektiği incelerken, şu yadsınmaz gerçeği sürekli olarak gözönünde tutmak zorundayız: **Hiçbir toplum üretim güç ve ilişkilerinin diyalektiğinden kaçınamaz. Üretim güç ve ilişkilerinin gelişmesi, gelişmenin belirli bir aşamasında, ister istemez, üst-yapıyı değiştirecektir. (26)**

Doğu Roma başkentini ele geçirilmesini izleyen yüzyıllık dönemde tüccar ve tefeci sınıfının birdenbire güçlenivermesi, murabahacılığın alıp yürümesi ve yersel beylerin merkeze başkaldırarak çeşitli yöntemlerle topraklarını genişletmesi, raslantı değil, doğal bir gelişimdir. Bu gelişmelerin ayrıntılı bir incelemesine geçmezden önce, Osmanlı İmparatorluğunda, toprağa bağlı vergi ve askerlik düzenini kısaca görelim:

1328 yılını izleyen dönemde Osmanlı İmparatorluğunun (1) Yeniçeri, (2) Sipahilerden kurulu sürekli bir ordusu vardı. Ordunun belkemiğini dirlik düzenine bağlı ve dolayısı ile hazineye yük olmayan tımarlı sipahiler meydana getirmekteydi. Osmanlı tarihi yakından incelendiğinde görülecektir ki, toprak düzeninin bütün-

(25) Üretim fazlasının belirmesi ile birlikte toplumsal yapının sınıflaşmaya yöneldiğini biliyoruz. Sınıflaşma olayının ilk aşamalarında, üretim sürecine karışmayan ve toplumsal işlevleri gereği artık -üründen yararlanan egemen sınıflar (Saray ve Kapıkulu) üretici halk kitlelerini (reaya) toplu olarak ve dolayimli biçimde sömürmektedir. Gerek kapıkulu sınıfını beslemek ve gerekse belirli bazı harcamaları yapabilmek için, Saray, kapalı köy ekonomilerinde (dirlik) yaratılan artık-ürünü vergileme yolu ile kendisine aktarmaktadır. Dirlik sahiplerinin savaşa asker göndermeleri de bir vergileme biçimidir. Bir başka deyişle, üretim güçlerinin harekete geçmesinden önceki dönemde, Osmanlı devletinin toplumsal yapısı «Saray-Kapıkulu-Reaya» olarak üçlü bir görünüm taşımaktadır.

(26) Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Lange, a.g.e., s. 49 - 53

lüğü (bir başka deyişle, merkezi yönetimin güçlülüğü) ile ordunun başarısı veya başarısızlığı sıkı sıkıya bağlantılıdır. Şöyle ki, feodal unsurlar, güçlenerek merkezden koptukları zaman hükümdarın yanına cebelu (asker) göndermemekte; bunun sonucu olarak, savaşlarda, yenilgiler veya başarısızlıklar biribirini kovalamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğunun maliyesi, özellikle kuruluş ve genişleme döneminde, savaş ve yağma ekonomisine bel bağlanmış, bir başka deyişle hazinenin en önemli gelir kaynağını **dış artık-değerin** sömürülmesi meydana getirmiştir. Diğer gelirler genel harcamalara yetecek bir düzeyde bile değildir. Kısacası, peşpeşe savaşların kazanıldığı dönemlerde, reayaya yüklenen vergiler önemsenmeyecek kadar azdır.

I

TÜCCAR VE TEFECİ SINIFININ GÜÇLENMESİ. Ticaret ve esnafılık (bu arada tefecilik) Anadolu tarihinde yeni bir oluşum değil, gelişen üretim güçlerinin ve yaratılan ürün-fazlasının yüzyıllar önce doğurduğu bir uğraşdır. Onaltıncı yüzyılın başlarına kadar, Anadolu'da, ticaret neden gelişmemiştir? Bunun temel nedenlerini Anadolu toplumlarının ekonomik yapısında aramak gerekir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Anadolu toplumlarının ekonomik yapısında bir **ikilik** göze çarpmakta, devletin yanısıra kapalı köy ekonomileri (Selçuklularda iktalar ve Osmanlılarda dirlikler) yer almaktadır. Üretim güçlerinin gelişmesinde gözlenen durallık yüzünden yeni pazarlara açılmayı gerektirecek bir ürün-fazlası oluşmamış; bu nedenle, geniş çapta bir «ticaret sermayesi birikimi» gerçekleşmemiştir.

En genel ve soyut anlamı ile **Merkezi Kentleşme** olayı, herşeyden önce, toplumdaki üretim güçlerinin (küçük sanayi, zanaatlar, vb.) gelişmesi ve yaratılan ürün-fazlasının bir **aracı sınıf** eli ile sözügeçen büyük merkezlere taşınması demektir. Büyük merkezlerin yiyecek ve benzeri gereksinmelerini yöreden sağlayan, buna karşılık kapalı köy ekonomilerine bazı yapıllı mallar (kumaş, bez gibi) taşıyan bu tüccar sınıfı, merkezi kentlerin büyümesi ve pazarların gelişmesi sonucu güçlenmekte; geniş çapta bir ticaret sermayesinin birikimine önayak olmaktadır. İstanbulun Osmanlılar eline geçmesi ve Doğu Romadan sonra Osmanlı İmparatorluğuna başkent olması, yukarıda kısaca tanımladığımız süreci doruğuna çıkarmıştır. Özellikle İstanbul çevresindeki azınlıkların yönetim ve yürütümündeki bu ticaret uğraşları onaltıncı yüzyılın başlarında

büyük ölçüde artmıştır. Ticaret uğraşlarının yoğunluğu hakkında bilgi verebilmek için, İstanbul kentinin, onaltıncı yüzyıl ortalarında sekizyüzbinlik bir nüfusa ulaştığını belirtmek yeterli olacaktır sanırım. Ticaretin artması sonucu, ortaya, Anadolu toplumlarının geleneksel tipolojisine yabancı bir **aracı sınıf** çıkmıştır.

II

TOPRAKSOYLULAR SINIFININ GÜÇ KAZANMASI. Ortaya yeni üretim güçlerinin çıkması ve ticaretin gelişmesine koşut olarak, toprak üzerinde mülkiyet veya kullanım hakkına sahip olanların da güçlendiğini söylersek sanırım yanılığa düşmüş olmayız. Bu deyişe açıklık getirmekte yarar vardır. Bilindiği üzere, kapalı köy ekonomisi durumunda olan dirliklerde, dirlik sahibi, tüm ham madde kaynaklarının denetim yetkisini elinde bulundurmaktadır. Yapımcılığın (özellikle kentlerde) hızla gelişmesi ham madde gereksinmelerini arttırmış ve böylelikle, kapalı köy ekonomilerinde üretilen artık-değerin denetleyicisi durumunda olan dirlik sahiplerinin elinde ticaret sermayesi oluşmağa başlamıştır. Toprak ürünlerine ve yapımda kullanılan ham maddelere olan talebin artmasında dışsal diyalektiğin işleyişi de büyük ölçüde etkili olmuştur. Biraz ileride de değineceğimiz gibi, onaltıncı yüzyılın ortalarından başlayarak ve özellikle Atlantik İktisat bölgesinde, (27) ham madde fiatları büyük ölçüde artmış ve Avrupa ülkeleri için Anadolu son derece çekici bir ham madde kaynağı durumuna gelmiştir. Böylece, bir yandan dirlik sahiplerinin ve yersel aracı sınıfların, diğer yandan da Avrupalı tüccarların çıkarları aynı yörengeye yerleşmiştir. Avrupalı ham madde alıcıları ile kurulan bu sıkı çıkar ilişkileri, 1535 Kapitülasyonları ile, daha da pekişmiştir.

Onaltıncı yüzyılın ilk yarısından başlayarak böylece güçlenen yersel beyler, yeni topraklar elde etmek ve ham madde kaynaklarını genişletmek için merkezi yönetime baskı yapmağa başlamışlardır. Ticaret ilişkileri sonucu gerçekleştirdikleri birikim, sözügeçen merkezkaç (feodal) unsurlara ekonomik bağımsızlık getirmekle kalmamış, aynı zamanda, yersel beylerin miras-kısıtlayıcı tedbirlere karşı direnişini de artırmıştı. Bu baskıların doğal bir sonucu olarak, Birinci Süleymanın son yıllarında, özel toprak mülkiyetini tanıyan ve daha önce de kısaca değindiğimiz üçlü bir mülkiyet ayırımına gidilmiştir.

(27) «Atlantik İktisat Bölgesi» deyimini bugünkü kapitalist Avrupa ülkelerini kapsamaktadır ve ilk kez Ö. Lütfi Barkan tarafından kullanılmıştır.

III

**TOPLUMSAL YAPININ EVRİMİNİ HIZLANDIRAN DIŞ Dİ-
YALEKTİK.** Faizcilik ve murabahacılığın gelişmesine ve toprak düzeninde meydana gelen köklü değişmelere ayrıntıları ile girmezden önce içsel diyalektiğin işleyişini hızlandıran dışsal devinime de kısaca değinmekte yarar vardır.

(1) Onaltıncı yüzyılın başlarında savaş teknolojisi Avrupa'da hızla gelişmiş ve ateşli silahların kullanımı savaşların sonucunu etkileyen tek öge olmuştur. Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğunun hafif silâhlar ile donatılmış atlıları (sipahiler), çağdaş savaş teknolojisi önünde önem ve etkenliklerini hızla yitirmişler; İmparatorluğun giriştiği savaşlar eskiye kıyasla daha uzun-süreli ve yıpratıcı olmuş; dış artık-değerin sömürülmesine dayanan yağma ve savaş ekonomisi çökmüş ve İmparatorluğun gelirlerinde büyük düşüşler olmuştur.

(2) Doğu Ticaret yolları değişmiş ve bunun doğal sonucu olarak gümrük vergisi gibi gelir kaynaklarında belirgin azalmalar gözlemlenmiştir.

(3) Avrupanın **merkantilist** döneminde, Batı Avrupa ülkelerindeki altın ve gümüş stokları artmış; Cenevizli tüccarlar aracılığı ile Osmanlı ekonomisine altın ve gümüş akımı olmuş; bunun sonucu, başta buğday olmak üzere, her türlü yiyecek maddesi ile yapımda kullanılan ham maddelerin (pamuk, bakır, kereste, vb.) Atlantik İktisat Bölgesine akması önlenememiştir. Bütün bu gelişmelerin sonunda yerli sanayide ham madde sıkıntısı başgöstermiş, daha önce de anlattığımız biçimde ham madde kaynaklarını ellerinde tutan yersel beyler güçlenmiştir.

* *

*

(1) Güçlenen feodal unsurların «asker besleme ve savaşa gönderme» yükümlülüğünü savsaklamaları, (2) Savaşların uzaması ve el konulan dış artık-değerin azalması sonucu Hazinesinin boşalmağa yüz tutması, (3) Tımarlı sipahilerin çağdaş savaş teknolojisine ayak uyduramaması ve önemini yitirmesi, (4) Tefecilik ve ticaret uğraşlarının yoğunlaşması yüzünden, ilk defa olarak Vezir Rüstem Paşa zamanında, tımara ayrılmış toprakların **müzayede yolu ile il-**

tizama verilmesine tanık oluyoruz. (28). Böylece, tımar sahiplerinin, sözgeşi savaşa onbeş cebelu (asker) göndermeleri yerine, **mültezimler**, onbeş yeniçeriye yetiştirecek ve silahla donatacak kadar akçeyi saraya yollamağa başladılar. «Onbeşinci ve Onaltıncı Yüzyıllarda Türk Feodalitesinin Evrimi» adlı yazısında, Bulgar tarihçesi Bistra Cvetkova, iltizam uygulaması ile birlikte Osmanlı İmparatorluğuna özgü askeri feodal mülkiyetin temellerinin sarıldığını belirtmektedir. (29).

IV

MURABAHACILIĞIN VE FAİZCİLİĞİN GELİŞMESİ. İltizam uygulamasına geçilmesi, üretim güç ve ilişkilerine uyarlı üst-yapı kurumlarının oluşturulması yolunda önemli bir aşamadır. Tarihsel gelişimin bu noktasından başlayarak devinim hızlanmış, ekonomik ve siyasal iktidar hızla kaynaşmış, vakıf ve malikaneler küçük özel işletmelerin zararına genişlemiştir.

Şimdi toprak mülkiyetinin belirli ellerde toplanması olayını kısaca görelim. Bu gelişimi kavrayabilmek için tek bir soru sormak yeterlidir: İltizam uygulamasının gerektirdiği yüksek peşin ödemeleri yapabilecek durumda olan kişiler hangi sınıfsal temellere dayanmaktadırlar? Bunun cevabı açıktır: (1) Avrupaya ham madde satarak ticaret sermayesi oluşturan yersel beyler ki artık bunlara Büyük Toprak Sahipleri veya Derebeyleri demekte hiçbir bilimsel sakınca yoktur, (2) Ticaret uğraşlarının yoğunlaşması sonucu hızla güçlenen ve büyük ölçüde birikim yapmış bulunan aracı sınıflar.

İltizam uygulamasına geçilmesinden sonra devletin toprağa karşı takındığı tutumda da köklü değişmeler meydana gelmiş, kentli Kapıkulu ve aracı sınıfı reayaya tercih edilmiş, reayanın devlete olan bağımlılığı dolayimli bir bağımlılık olmaktan çıkmış ve doğrudan doğruya mültezime olan bir bağımlılık durumuna gelmiştir. Böylece, en kaba ve ilkel anlamı ile feodal bir sömürü düzenine geçilmiş, üst-yapı kurumlarının ilişkilere getirdiği bazı sınırlamalar etkilerini yitirmiştir.

(28) **İltizam**, devletin, önceden aldığı yıllık bir bedel karşılığında belirli bazı toprakların vergilerini toplama işini bireylere vermesidir. Koçi Bey, ünlü **RİSALE**'sinde toprak düzeninin bozulma tarihini 1584 olarak vermekte ve bozulma nedeni olarak «iltizam» uygulamasına geçilmesini göstermektedir.

(29) Bk. Cvetkova, a.g.e.

Toprak mülkiyetinin belirli ellerde toplanması sürecinin işleyişini, özelliklerini ve bu süreç boyunca egemen sınıflar tarafından başvurulan yöntemleri şu şekilde özetleyebiliriz

1. Ödenemeyen Borçlara Karşılık Topraklara El Koymak :

Reaya'nın hak ve hukukunu korumayı amaç edinen yasalar işlemez duruma geldiğinden, mültezimler, iltizam karşılığında devlete yaptıkları peşin ödemeyi reaya'nın sırtından çıkarmak için eski vergileri artırdıkları gibi yeni vergiler de salmağa başlamışlardır. Bir başka deyişle, üretim miktarına bakılmaksızın artık-ürün transferi vardır. Öşri toprakların çok küçük parçalara bölünmüş olması ve vergi yükünün ağırlığı yüzünden, Reaya ve hatta bazı küçük tımar sahipleri, tefecilere veya derebeylerine borçlanarak vergilerini ödemekte veya kendilerini yaşatacak tüketim mallarını almaktadırlar. Tefecilerden ve yersel beylerden alınan kredilerin büyük çoğunluğu tüketim kredisi görünümündedir ve faiz oranları son derece yüksektir. Süre dolduğunda gerekli ödemeler yapılamamış olduğundan, küçük özel işletmelere ve küçük tımarlara, mültezimler tarafından el konmaktadır.

2. Beylerbeyi ve Sancakbeylerinin Başvurduğu Yöntemler :

Beylerbeyi veya sancakbeyleri tarafından uşakları, çocukları ve hatta varolmayan kişiler adına dirlik beratları çıkarılmakta; böylelikle, sözügeçen dirliklerin gelirleri Beylerbeyine veya Sancakbeylerine gitmektedir.

3. Güç Kullanarak Topraklara El Koyma ve Alanç :

Güçlü yersel beyler, zaman zaman zor kullanarak küçük özel işletmelere el koymaktadırlar. Bu arada, sık sık uygulanan bir yöntem de alançtır. Tımarların yeterince ve gereğince işlenmediği gerekçesi ile, Beyler ve Sancakbeyleri alanç'a (müsadere) başvurmakta; böylece edinilen toprakları yakınlarına dağıtmaktadırlar.

* *

*

Anadolu toplumlarının bu evrim aşamasında gözlemlenen gelişmeleri şöylece özetleyebiliriz. (1) Avrupada görülen enflasyon Osmanlı İmparatorluğuna da sıçramış; bir yandan enflasyonun ve diğer yandan da tefecilik, faizcilik ve murabahacılık gibi asalak uğraşların yoğunlaşması sonucu, büyük birikimler olmuştur. (2) Enflasyon vurgunları, en güvenilir ve verimli bir yatırım olan toprak

alımına akmıştır. (3) Ucuz kredi alma olanağından yoksun bulunan, aldığı sınırlı ve pahalı kredileri tüketime yönelten küçük işletme sahipleri ve üretici halk kitleleri topraklarından ve mallarından olmuşlar; gitgide topraklarını genişleten bir topraksoylular sınıfı yanında ırgatlaşmışlardır. Kısacası, reaya öylesine borca batmıştı ki, çocukları da dahil, bütün mallarını satsalardı, kurtuluş olanakları yoktu.

V

YENİ EGEMEN SINIFLAR VE HALK AYAKLANMALARI : Görüldüğü üzere **eski sömürücünün** ve **genel sömürme düzeninin** yerini, **topraksoylular - aracı sınıflar işbirliği** ve en ilkel anlamı ile **feodal bir sömürü** düzeni almıştır. Bu aşamada, siyasal ve ekonomik iktidarın, topraksoylular ve aracı sınıflar elinde kaynaşmakta olduğuna tanık oluyoruz. Bu feodal sömürü biçimi özgür köylüyü ve küçük özel işletme sahiplerini topraktan etmekte; küçük özel işletmelerin ve tımarların zararına hızla genişleyen büyük çiftlikler, sermaye sahibi ağa ve tüccarların elinde toplanmaktadır. Topraksız ve işsiz kalan kitlelerin, toprakkulu olarak beylere sığınmaktan başka yapacakları hiç birşey yoktur.

Anadolu toplumlarının tarihinde, onaltıncı ve onyedinci yüzyıllar, yoksulluğa ve feodal sömürüye karşı halk ayaklanmalarının alabildiğine yayıldığı yıllardır. Karayazıcı ve Kel Hasan (1599-1603), Canbolat ve Kalenderoğlu (1606-1607), Tirnova (1598 ve 1686), Çiproviçi (1688), Bulgaristan ve Güney Makedonya (1697) bu ayaklanmaların en önemlileridir. Bu ayaklanmaların bastırılması için merkez ordusunun seferber edilmesi, dış savaşlara ve dış artık - değer sömürüsüne yönelme olanaklarını ortadan kaldırmış; başarısız savaşlar sonucu toprakların hızla yitirilmesi, Osmanlı Hazinesini, bütünü ile boşaltmıştır.

*

* *

*

Onaltıncı yüzyılın sonları ve onyedinci yüzyılın tümü, toprak mülkiyet biçimlerinin bir yandan alt-üst olduğu ve fakat diğer yandan düzenliliğe yöneldiği bir dönemdir. Hazinesinin boşalması ve yeniçerilere ödeme yapılamaması yüzünden, ayaklanmalar, kentlere de sıçramış ve Kapıkulu sınıfını besleyebilmek için, Saray üretici halk kitlelerine dolaysız vergi salma yoluna sapmıştır. Bir zamanların Kerim devleti, artık **Osmanlı - tipi Ceberrut Devlet**'tir.

Feodal unsurların gitgide artan baskılarını ve Sarayın parasal sıkıntılarını hafifletmek için, 1694 yılında yayınlanan bir fermanla, **malikane** uygulamasına geçilmiştir. Fermana göre, toprak gelirlerinden yararlanan beyler, üç kalemde yapacakları ödemelerden sonra, üzerinde buldukları toprakların mutlak mülkiyetine sahip olacaklardır. Üretim güç ve ilişkileri ile üst-yapı arasında artık tam bir uyarlık vardır. Üç kalemde yapılan ödemelerden sonra sarayın topraktan sağlayabileceği tüm gelirler tükenmiş, hemen hemen bütün küçük özel işletmeler büyük çiftlikler tarafından yutulmuş, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş dönemindeki **özgür köylüler**, toprakkulluğuna dönüşerek, tüm haklarından yoksun kalmışlardır. (30)

Ticaret sermayesinin ve murabahacılığın Osmanlı mülkiyet biçimine sızması, askeri feodal mülkiyetin de köklü biçimde dönüşmesine yol açmıştır. Marx'ın da belirttiği gibi, murabahacılığın gelişmesi Asyalı toplumlarda siyasal bozulmalara yol açmaktadır.

Ondokuzuncu yüzyıla geldiğimizde, Anadolu toplumlarının geleneksel sınıf yapısına yabancı üç yeni ögenin egemen duruma geldiğine tanık oluyoruz. Bunları (i) Tüccarlar, (ii) Toprak sahipleri, (iii) Mültezimler olarak sıralayabiliriz. Toprak mülkiyeti ve dolaşımı ile Avrupanın çok istediği ham madde kaynakları belirli kişilerin elinde toplanırken, gerek iç ve gerekse dış ticareti yöneten ve yürüten azınlıkların ağır bastığı aracı sınıflar da geniş bir ticaret sermayesi birikimini gerçekleştirmişlerdir.

Sözügeçen ticaret sermayesi sahibi azınlıklar, özellikle ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik yaşantısında etkin olacaklar ve **Galata Bankerleri** olarak nitelendirileceklerdir.

VI

FEODAL BİR İMPARATORLUKTAN SÖMÜRGELİĞE GEÇİŞ.

İkinci Mahmut'un tahta çıkması ile başlayan ve Osmanlı Kamu Borçları Yönetiminin (Düyun-u Umumiye İdaresi) kuruluşunadek geçen süreyi kapsayan yetmiş yıllık dönem şu üç önemli olayı içermektedir: (1) Mültezimlerle giriştikleri işbirliği sonucu istedikleri topraklara ve toprak gelirlerine el koyabilen **Ayan**'ların (31) **1808**

(30) Baydar, a.g.e., s. 76 - 77

(31) Başlangıçta belirli bölgelerin vergilerini toplamakla yükümlü olan **Ayan**'lar onsekizinci yüzyılın ikinci yarısından sonra hızla güçlenmişler ve ondokuzuncu yüzyılın dönemecinde tam bir feodal sömürü ara-

Sened-i İttifak'ı ile, Saray tarafından tanınması; (2) İstekli bir ham madde alıcısı durumunda olan Avrupa kapitalistleri ile ham madde kaynaklarını ellerinde bulunduran feodal beyler ve ticaret ilişkilerini düzenleyen aracı sınıfların çıkarbirliği sonucu, İngiltere ile yapılan **1838 Ticaret Sözleşmesi**; (3) Ülkenin bütün toprakları üzerinde özel mülkiyet ve mirası tanıyan, üst-yapı kurumlarını üretim güç ve ilişkilerine uyarlıyarak feodal oluşumu tamamlayan **1858 Toprak Yasası**. Belirttiğimiz bu sonuncu olayın öncülü, İkinci Mahmut'un tahta çıkmasından sonra, tımar uygulamasına son verilmesidir. Özellikle ondokuzuncu yüzyılda üst-yapı kurumlarının devinimi ve evrimi son derece hızlı olmuştur.

İmparatorluğun toplumsal yapısına giren ve güçlenen sınıfları, bu sınıflar arasındaki ilişkileri ve çıkarlarının doğrultusunu bildikten sonra, olayların ayrıntılı bir anlatımına girmenin gereksiz olacağı kanısındayım. Durum kısaca şudur: 1808 yılında imzalanan Sened-i İttifak ile ayanların hukuksal varlıkları tanınmış, 1838 Ticaret Sözleşmesi sonucu Avrupanın sermaye çevreleri ile İmparatorluğun topraksoyluları ve aracı sınıfları kaynaşmış, (32) 1858 Toprak Yasası ile de İmparatorluğun feodal beyliklere parçalanışına yasal bir görünüm getirilmiştir.

---

cı durumuna girmişlerdir. Vergi oranlarını dilediği gibi belirlemede kesin yetkileri elinde bulunduran Ayan, gerek kendi adına ve gerekse dirlik sahipleri ile işbirliği yaparak küçük özel işletmelere el koymuş, büyük çiftliklerin gelişip yayılmasına önayak olmuştur. Ondokuzuncu yüzyılın başlarında böylesine olağanüstü yetkileri elinde tutan Ayanlar tam anlamı ile bir derebeyi görünümündedirler.

- (32) 1838 - 1846 döneminde Osmanlı devleti ile ondört Avrupa ülke ve kenti arasında onbir ticaret sözleşmesi imzalanmıştır. Bu sözleşmelerden birincisi 16 Ağustos 1838 tarihinde İngiltere ile yapılmış ve bunu Fransa (1838); Löbek, Bremen, Hamburg ve Hans kentleri (1839); Sardanya (1839); İsveç ve Norveç (1840); İspanya (1840); Felemenk (1840); Prusya (1840); Belçika (1840); Danimarka (1841); Toskana (1841) ile imzalanan sözleşmeler izlemiştir. Özdeş ayrıcalıklar içeren bu sözleşmeler sonucu Osmanlı İmparatorluğu kapitalist Avrupa ülkelerinin yörüngesine girmiştir. Bu deyişe açıklık getirmek için 1838-sonrası dönemde yabancı uyruklu aracılara (sözleşmeler yolu ile) tanınan ayrıcalıkları kısaca özetlemekte yarar vardır:

(a) Kapitülasyonlar yolu ile tanınan ayrıcalıklara dokunulmayacak ve yeni haklar eskilerine eklenecektir.

(b) Sözleşmeye taraf ülkeler «en ayrıcalıklı devlet» (en ziyade müsaadeye mazhar millet) haklarından yararlanacaklardır.

(c) Yabancı uyruklu aracılar ülkenin her yanında mal alıp satabileceklerdir .

Üretim araçları üzerinde özel mülkiyetin artmasına ters orantılı olarak devletin gelir kaynakları hızla kurumuş ve parasal sıkıntı artık iyiden iyiye suyüzüne çıkmıştır. Osmanlı Sarayı, ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında, bir zamanlar reayayı ve küçük işletmeciyi toprağından etmiş çarkın dişlilerine kendisini kaptırmış, gelir-gider dengesizliğini kapatmak için çoğunlukla Galata ve Be-yoğlundaki yerleşmiş bulunan Ermeni, Yahudi ve Rum bankerleri ile sarraflarına borçlanmıştır. Tüketim kredisi alan küçük üreticiler gibi, Osmanlı Sarayı da, ağır faiz yükümlülükleri yüzünden borçlarını ödeyememiş ve kısa bir süre içinde faiz tutarları anaparayı aşmıştır. İflasın eşğine gelmiş olan Osmanlı İmparatorluğu için çıkmazdan kurtulmanın artık yalnızca bir yolu vardır: **Dış Borçlanma.**

KISIM IV. İMPARATORLUKTAN SÖMÜRGELİĞE GEÇİŞ

Osmanlı Sarayı ilk dış borcunu 24 Ağustos 1854 tarihinde Londra ve Paris borsalarından almış, tüm borçların temizlenmesi

(d) Osmanlı topraklarındaki tüm ticaret ve işletme tekelleri ortadan kaldırılacaktır.

(e) Mal alım ve taşınımında yabancı aracılardan izin belgesi istenmeyecek; sözügeçen kişilerin uğradıkları zararlar Osmanlı hükümeti tarafından ödenecektir.

(f) Ülke-içi ticaretle uğraşan yabancı uyruklu aracılar, en ayrıcalıklı yerli tüccar ile özdeş haklardan yararlanacaktır.

(g) Dış ülkelere ihraç edilmek için yabancı uyruklu aracılar tarafından liman ve veya iskelelere getirilen mallardan yalnızca «değer vergisi» alınacak; sözügeçen mallara iç gümrük vergileri artık uygulanmayacaktır. Bu vergi, mal değerinin % 9'u oranında olacaktır. İhraç edilen mallardan ayrıca bir de % 3 gümrük vergisi alınacaktır.

(h) İthal edilen mallardan yalnızca % 3 «ithalat vergisi» ve % 2 oranında bir «resim» alınacaktır. Sözügeçen ithal malları, gerek ülke-içi pazarlara dağılma ve gerekse satılma sırasında, diğer bütün vergi ve resimlerden bağıştır.

(i) Yabancı ülkelere gelen diğer bütün mallara, alım ve satım sırasında, (h) maddesinde belirtilen gümrük vergileri uygulanacaktır.

(j) Yabancı ülkelere gelen mallar Boğazlardan serbestçe geçecek, Osmanlı limanlarında bir gemiden diğerine aktarılabilir ve tüm vergilerden bağıştır tutulacaktır.

(1838 - sonrası dönemde Osmanlı İmparatorluğunun dış ticaret ilişkilerini yöneten antlaşma ve sözleşmeler ile ilgili daha ayrıntılı bilgiler için bk: Y.K. Tengirşenk, «Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti» TANZİMAT I, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 289 - 320)

ise 25 Mayıs 1954 tarihinedek sürmüştür. Yüzyıllık bu dönemi in-celerken sürekli olarak hatırdada tutulması ve sorulması gereken iki soru vardır: (1) Osmanlı İmparatorluğu, ondokuzuncu yüzyılda, **ulusal burjuva devrimi**'ni neden gerçekleştirememiş, bir başka de-yişle, feodal üretim biçiminden kapitalist üretim biçimine neden evrilememiştir? (2) Geleneksel tipolojiye yabancı sınıfların ortaya çıkışı ile «borçlanma» olayı arasında ne gibi bağlantılar vardır? Sa-nırım bu iki sorunun cevabı birlikte verilebilir.

I

TİCARİ KAPİTALİZMDEN YATIRIMCI KAPİTALİZME NE-DEN GEÇİLEMEDİ. Osmanlı İmparatorluğunun feodal üretim biçiminden kapitalist evrim aşamasına sıçrayamayıp nedenlerini (1) Osmanlı toplumunu meydana getiren üretim güç ve ilişkilerinin bu sıçramayı gerçekleştirecek düzeye ulaşp ulaşmadıklarında, (2) Böyle bir sıçramanın, egemen sınıfların çıkarları ile eşdoğrultuda olup olmadığında aramak gereklidir.

Osmanlı ekonomisinin ikili yapısı, bir başka deyişle üretim güç ve ilişkilerinin ulaştığı gelişme düzeyi, ticarî kapitalizmden ya-tırımcı kapitalizme evrilmeyi hızlandıracak elverişlilikte değildir. Şöyle ki, devletin yanısıra kapalı köy ekonomileri yer almakta, **kendine -yeterli** bu köy ekonomilerinin varlığı kapitalist yatırımcı-lığa elverişli geniş pazarların oluşmasını engellemektedir. Buna ek olarak yatırımlara yöneltilebilecek artık -değerin büyüklüğü, narh ve vergileme gibi yöntemlerle devletin bu artık -değeri ele geçir-mesi yüzünden azalmakta ve bir başka deyişle özel yatırım fonları yetersiz kalmaktadır.

Değerlendirmemizi yaparken dış etkenleri ve özellikle Emper-yalizm'in etkilerini gözönünde bulundurmamak yanıltıcı olabilir. Bilindiği gibi uluslararası kapitalizm'in çıkarı, az gelişmiş toplum-ların ham madde çıkarıcısı ve yapılı madde alımcısı olarak kalma-sındadır. Çıkarılan ham maddelerin Avrupada geniş pazarlar bul-ması, daha önce de belirttiğimiz gibi, «Atlantik İktisat Bölgesi»ne doğru bir ham madde akımına yol açmış ve yerli sanayide ham madde sıkıntısı başgöstermiştir. Ham madde kaynaklarını elinde bulunduran yersel beyler, ham maddelerin alıcısı Avrupalı yatırımcılar ve ticaret ilişkilerini düzenleyen yerli aracı sınıfların çıkarbir-liği, ulusal sanayiciliğin gelişimini durdurmuştur. Kökleşmiş yaban-cı kapitalist işletmelerin ürettikleri mallar ile yerli yatırımcıların ürünlerinin rekabet edebilmesi olasılığı da, iç gümrüklerin dış güm-rüklerden yüksek olması yüzünden, çok zayıftır. Kısacası, üretim

güç ve ilişkileri, sözügeçen sıçramayı gerçekleştirecek düzeye ulaşmamıştı ve de üstelik bu sıçramaya duyulan gereksinme, dış etkenler sonucu, azalmaktaydı.

Üst - yapı kurumlarının ve egemen sınıfların toplumsal evrimi yavaşlattıkları veya yavaşlatmağa çalıştıkları bilinen bir gerçektir. Anlatıma daha tutarlı bir görünüm getirebilmek için, şimdi, ikinci soruyu sormak gerekir: Ticarî kapitalizmden yatırımcı kapitalizme geçiş ile egemen sınıfların çıkarları eşdoğrultuda mıdır? Bu soruya verilecek cevap olumlu olamaz. Şöyle ki, (1) Ulusal Burjuva Devrimi, bir başka deyişle feodaliteden kapitalizm'e geçiş, herşeyden önce, anti-feodal bir nitelik taşımakta ve dolayısı ile toprağa bağlı soylular sınıfını karşısına almaktadır. (2) Egemen sınıfların önemli ve güçlü bir bölümünü meydana getiren aracılardan uğraştığı tefecilik, faizcilik, murabahacılık gibi asalak alanlar, faiz hadlerinin sermayenin kâr yüzdesinden yüksek olması yüzünden, yatırımcılıktan çok daha kazançlıdır. (3) Egemen sınıfların bir alt-bölümü olan Saray ve Kapıkulu, daha ileride de göreceğimiz gibi, etkinliğini hızla yitirmekte ve varlığını sürdürebilmek için topraksoylular ile aracı sınıflardan yana çıkmak zorunda kalmaktadır. (4) Egemen sınıflar arasında (özellikle Saray ve Kapıkulu) gösterişçi tüketim eğilimleri yaygın olduğundan ve bu tüketim malları Avrupa ülkelerinde çok ucuza sağlanabildiğinden (iç üretime konan narhların ve iç gümrüklerin dış gümrüklere kıyasla yüksek olması yüzünden), yerli yatırımcılığın gelişmesi için gereksinme duyulmamaktadır.

Durumu şimdi kısaca özetleyelim: Çoğunlukla azınlıkların elinde bulunan ticaret sermayesinin ve ham madde kaynaklarını denetleyen toprak ağalarının içte iktisadi iktidara el koymaları ve dışta da kapitalist Avrupanın yörüngesine girmeleri sonucu, Osmanlı İmparatorluğu, feodal üretim biçiminden kapitalist üretime geçememiş, ülke zararına zengin olan birkaç paşa ile otuz-kırk kadar faiz-yiyicinin çıkarları için varlığını sürdüren bir sömürge düzeyine indirgenmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun neden borçlandığı ve kapitalist Avrupa ülkelerinin yörüngesine neden girdiği sorusuna gelince, bunun cevabı son derece açıktır. Kendi iç çelişkileri sonucu toprak düzeninin bozulması ile Anadolu toplumlarının geleneksel tipolojisine yabancı sınıflar ortaya çıkmış; bu yeni sınıfların gitgide güçlenmelerine koşut olarak İmparatorluğun malî durumu bozulmuş; süregelen bir görünüm alan bütçe açığını kapatmak için, saray, Galata bankerleri adını verdiğimiz ticaret sermayesi çevrelerine borçlanmış ve murabahacılara olan borçlarını öde-

yemez duruma gelince tek çıkar yol olarak gözlerini dış kaynaklara çevirmiştir.

II

İMPARATOLUĞUN DIŞ BORÇLARINA GENEL BAKIŞ VE MALİ DENETİM ÇABALARI. Osmanlı kamu borçlarını dört ana bölümde incelemek alışagelinmiş bir uygulamadır: (1) **1854-1875 Dönemi.** İlk dış borcun alınmasından İmparatorluğun iflas ettiğini açıklayıp ödemeleri durdurmasına (tatil-i tediyat) kadar geçen süreyi kapsayan bu dönemde, Osmanlı devleti, dış mali çevrelere 255,869,459 Osmanlı lirası borçlanmıştır. Borçlanılan her 100 liranın 44.85 lirası emisyon ve komisyona, 43.38 lirası eski borçların ödenmesine, 4.29 lirası askeri harcamalara, 7.31 lirası hazine harcamalarına ve 0.17 lirası da diğer harcamalara gitmiştir. Bir başka deyişle, Saray, 11.77 lira harçayabilmek için 100 lira borç yapmıştır. (2) **1877-1903 Dönemi.** Ödemelerin durdurulmasını izleyen ilk dış borçtan, borçların birleştirilmesine (tevhid-i düyun) kadar geçen süreyi içeren bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu, 16 kalemde 67,639,575 lira borç yapmıştır. Borçlanılan her 100 liranın 16.56 lirası emisyon ve komisyona, 59.09 lirası eski borçların ödenmesine, 8.83 lirası askeri harcamalara, 4.01 lirası bütçe açığını kapatmağa, 5.21 lirası hazine harcamalarına, 4.74 lirası taşın ve ulaşım yatırımlarına, 1.56 lirası da diğer harcamalara yönelmiştir. Bir başka deyişle, Saray, 14.35 lira harçayabilmek için 100 lira borçlanmaktadır. (3) **1904-1914 Dönemi** Osmanlı devleti bu dönemde 75,989,076 Osmanlı lirası dış borç yapmıştır. İkinci Meşrutiyet dönemine (1908) geldiğinde, Borçlar Yönetimi aracılığı ile ülkeye girmiş olan yabancı sermaye, sanayinin tümünü, bayındırlık ve kamu işletmelerinin büyük çoğunluğunu, madenleri, ticareti, bankacılığı ve sigortacılığı, deniz, nehir ve göl taşın işletmelerinin tümünü eline geçirmiş bulunuyordu. Bu dönemde Sarayca borçlanılan her 100 liranın 12.46 lirası emisyon ve komisyona, 36.68 lirası eski borçların ödenmesine, 7.08 lirası askeri harcamalara, 22.72 lirası bütçe açığını kapamağa, 1.29 lirası hazine harcamalarına, 19.56 lirası taşın ve ulaşım yatırımlarına, 0.21 lirası da diğer harcamalara gitmiştir. Bir başka deyişle, İmparatorluk, 50.86 lira harçayabilmek için 100 lira borçlanmak durumunda kalmıştır. (4) **1920-1954 Dönemi.** Kurtuluş savaşının başlaması ile birlikte Ankara hükümeti İmparatorluğun tüm gelir kaynaklarına el koymuş; Lozan Barış antlaşmasında, 129, 605, 090 Osmanlı lirası olarak belirlenen borçların % 65.27'si Türkiye Cumhuriyetince üstlenilmiş; 1928 yılında imzalanan bir

antlaşma uyarınca Borçlar Yönetimi nitelik değiştirmiş; 1933 yılında yeniden gözden geçirilen ve 8,578,343 altın lira olarak belirlenen dış borçların son kuruşu 25 Mayıs 1954 tarihinde ödenmiştir.

Altmış - yıllık borçlanma süresi (1854 - 1914) içinde, Osmanlı Sarayı, dış malî çevrelere 399,498,110 Osmanlı lirası borçlanmış ve ilk borcu aldığı 1854 yılından 11 yıl sonra, değil anaparayı, borcun faizini bile ödeyemez duruma gelmiştir. Borçlar Yönetiminin (Düyun-u Umumiye İdaresi) kurulmasından sonra (1881), alacaklılara ödeme yapılabilmesi inancalandığındandır ki, İmparatorluk daha elverişli ve fakat yine de yıkıcı koşullarla borçlanabilme olanğını elde etmiştir. Diğer iki döneme kıyasla üçüncü dönemin (1904 - 1914) bir özelliği de alınan borçların oldukça yüklü bir payının (% 19.56) demiryolu, liman ve yol yapımına yöneltilmesidir. Sözügeçen taşın ve haberleşme yatırımları sonucu, İmparatorluğun ekonomisi, **ham madde çıkarma-yapılı madde alma** temeline göre ve kapitalist Avrupa ülkelerinin çıkarlarına en iyi hizmet edecek biçimde ayarlanmıştır. 1854 - 1914 döneminin genel borçlanma durumuna göz atacak olursak görürüz ki alınan her 100 liranın 33.91 lirası emisyon ve komisyona, 44.77 lirası eski borçların ödemesine, 5.58 lirası askeri harcamalara, 5.00 lirası bütçe açığını kapatmağa, 5.81 lirası hazine harcamalarına, 4.53 lirası taşın ve ulaşım yatırımlarına, 0.40 lirası da diğer harcamalara gitmiştir. Borçlar Yönetimi ile birlikte emperyalizm'in Orta Doğudaki ileri karakolluğunu yapan Osmanlı Bankası ödünçlemelerin % 65.99'unu yapmıştır. (33)

*

* *

*

Kırım savaşının zorunlu kıldığı ilk dış borçlanmaya gelinceye-
dek Osmanlı İmparatorluğunu yaşatacak ödünçlemeleri Galata
Bankerleri yapmaktaydı. 1857 - 1858 yılında yaklaşık olarak 18 mil-

(33) Emisyon yitiği, tahvillerin itibari ve ihraç fiatları arasındaki farktan doğmaktadır. Değişik kaynaklarda değişik para birimleri üzerinden belirtilen borç tutarlarını eşbirimlere indirgemek için şu rayiçlerden yararlanılmıştır: 1. Osmanlı Lirası = 22.73 Frank, 1 Sterlin = 1.1 Osmanlı lirası.

Borçlar konusunda daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Parvus, **DEVLET-İ ALİYENİN CANDAMARI DIŞ BORÇLAR**, İstanbul; Kömürçan, **İMPARATORLUK DEVRİ DIŞ BORÇLAR TARİHİ**, İstanbul, 1948; Karamursal, **OSMANLI MALİ TARİHİ HAKKINDA TETKİKLER**, Ankara, 1949; Yeniay, **YENİ OSMANLI BORÇLARI TARİHİ**, İstanbul, 1953.

yon Osmanlı lirasına ulaşan iç borçlarını ödeyebilmek ve mali durumunu geçici bir süre için de olsa düzeltebilmek amacı ile, Osmanlı Sarayı, İngiliz hükümetine başvurdu. Borçlanma isteklerine karşılık İngiliz hükümetinin ileri sürdüğü öneri, kapitalist Avrupa ülkelerinin İmparatorluk üzerindeki ilk mali denetim çabasıdır. İngiltere'nin isteklerini iki ana başlık altında toplayabiliriz: (1) İmparatorluk maliyesinin uluslararası bir kuruluş tarafından denetlenmesi, (2) Yabancı uyruklulara taşınılmaz mal edinebilme hakkının tanınması.

Mali durumunu düzeltmek için borçlanmaktan başka çözüm yolu bulamayan Osmanlı Sarayı, 1865 yılından sonra eski borçlarının faizlerini bile ödeyemez duruma gelmiş ve faiz yükümlerini karşılayabilmek için bir yandan Galata bankerlerinin ve diğer yandan da kapitalist Avrupa'nın komuta ettiği yeni ve daha ağır borçlanma koşullarını benimsemek zorunda kalmıştır. 1874 - 1875 yılına gelindiğinde devlet bütçesi 25,104,958 lira, ödenmesi gereken toplam borç ise 30,200,000 liradır. Bu durum karşısında ve 1875 yılının 10 Ekiminde, hükümet, İmparatorluğun iflas ettiğini ve borç ödemelerinin durdurulduğunu açıklamıştır. Ödemelerin durdurulması olayı, İmparatorluk maliyesi üzerinde dış mali denetim yapılması yönündeki iç ve dış baskıları artırmıştır.

İmparatorluktan sömürgeleşme sürecini hızlandıran baskıların ilk ürünü, iç borçları temizlemek için kurulan **Rüsum-u Sitte** yönetimidir. 1880 yılında, alacakları karşılığı Osmanlı Bankasına ve Galata bankerlerine, tütün, pul, tuz, içki, ipek ve av vergisi gelirleri on yıl süre ile bırakıldı ve bu vergileri toplayıp alacaklılara dağıtacak olan kuruluşa **Rüsum-u Sitte** adı verildi.

Devletin ekonomik ve siyasal bağımsızlığından yerli alacaklılara verilen bu ödünler, yabancı alacaklılar arasında tepki oluşturmakta gecikmedi. 1881 yılının sonlarına dek Osmanlı hükümeti ile yabancı alacaklılar arasında süren görüşmelerde, (1) Alacaklıların seçtiği temsilcilerden meydana gelecek bir Borçlar Yönetimi'nin (Duyun-u Umumiye İdaresi) kurulması, (2) Osmanlı borçlarının anaparasında ve faiz tutarlarında indirimler yapılması kararlaştırıldı. Osmanlı hükümetinin yayınladığı 1881 Muharrem Fermanı ile durum alacaklılara ve dünya kamuoyuna duyuruldu.

III

ÜLKE KAPILARI EMPERYALİZM'E AÇILIYOR: MUHARREM FERMANI. 1881 Muharrem Fermanı, üretim ilişkilerindeki egemen gelişmenin artık feodal bir sömürü olmaktan çıkıp bir sömürgeci-

sömürge çelişmesi durumuna geldiğinin tartışma götürmez bir kanıtıdır.

Muharrem Fermanında yer alan yirmibir maddeyi üç ana başlık altında toplayabiliriz: (1) **Madde I - VII**. Bu maddeler gereğince, Osmanlı devletinin ödemekle yükümlü olduğu 240,691,281 liralık borç, 100,502,515 Osmanlı lirasına indirilmiştir. (2) **Madde VIII - XIV**. Bu maddeler gereğince ve alacaklar karşılığında, Borçlar Yönetimine, tuz ve tütün tekelleri, İçki ve pul vergileri, bazı illerin ipek öşürleri, gümrük gelirleri fazlası, kazanç vergisi fazlası, Bulgaristan vergisi ve Kıbrıs adası gelir fazlası, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan gelirleri bırakılmıştır. (3) **Madde XV - XXI**. Muharrem Fermanının onbeşinci maddesinde Borçlar Yönetiminin amaç ve görevi şöylece özetlenmiştir: **Alacaklıları temsil etmek ve onların çıkarlarını korumak**. Borçlar Yönetimi kendisine ayrılan gelirleri, Osmanlı devletinin maliye örgütünden bağımsız olarak ve kendi memurlarının aracılığı ile toplayacak, yönetecek ve paraya çevirecektir. Gelirlerin toplanması sırasında sağlanan fazlalara Borçlar Yönetimi ile birlikte Osmanlı devleti de ortaktır.

Borçlar Yönetiminin göreve başlamasından borçların birleştirilmesine kadar (1903) geçen süre içinde, Muharrem Fermanı, sözügeçen kuruluşun anayasası ve emperyalizmin ülkedeki inancası olmuştur. 14 Eylül 1903 tarihli Borçların Birleştirilmesi (tevhid-i düyun) kararnamesi önemli sayılabilecek şu iki sonucu doğurmuştur: (1) Osmanlı devletinin tüm borçları birleştirilmiştir. (2) Gelirlerin toplanmasında sağlanacak fazlalara Osmanlı devleti, ortak edilmemiştir.

*

* *

*

1903 - sonrası dönemde, Osmanlı devleti, aldığı borçların yüküne bir payını (% 19.56) liman, demiryolu ve benzeri yatırım alanlarına yöneltmiştir. Sözügeçen yatırımlar, ülkenin çıkarlarından çok, Avrupa kapitalistlerinin ve onların yerli işbirlikçilerinin çıkarlarına hizmet etmiştir. Şöyle ki, (1) Büyük toprak sahipleri, üretim miktarına bakmaksızın gaspettikleri ürün - fazlasını kolaylıkla pazarlayabilmek olanağını elde etmişler, (2) Yerli aracı sınıflar ise, taşın ve ulaşım kolaylığına koşut olarak iç ve dış ticaretin yoğunlaşmasından geniş çapta yararlanmışlardır.

Avrupalı kapitalistler ise, **ham madde çıkarma - yapılı madde alma** ekonomisine göre uyarlanan bu taşın ve ulaşım yatırımları yolu ile, (1) ucuz ham madde çıkarma ve taşıma, (2) İhraç malları

için gittikçe genişleyen ve kolaylıkla ulaşılabilen pazarlar bulma olanağını sağlamışlardır.

IV

Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısına damgasını vuran toplumsal yapı, Borçlar dönemi (1854 - 1914) süresince önemli sayılabilecek bir değişiklik geçirmemiştir. Yalnızca, Saray ve İmparatorluğun bürokratik unsurları (kapıkulu sınıfı) güçlenen **topraksoylular** ve **aracılar** sınıfı önünde önem ve etkenliğini büyük ölçüde yitirmiş ve toprak üzerinde mutlak özel mülkiyetin tanındığı 1858 yılından sonra bu sınıflara, yardımcı değil, köstek olmağa başlamıştır. Önce Osmanlı Bankasının ve sonra da Borçlar Yönetiminin kurulması, bir anlama, kapıkulu sınıfının ve sarayın kenara itilmesi... murabahacının, tefecinin, tüccarın ve Galata bankerlerinin, kapitalist Avrupa ülkelerinin kişiliğinde, güçlü bir müttefik bulmasıdır.

Osmanlı Kamu Borçları Yönetiminin kurulmasından ve uluslararası kapitalizmin imparatorlukta kök salmasından sonra, üretim ilişkilerinin temel çelişkisi bir toprak soylular - toprakkulları çatışması olmaktan çıkmış, en kaba biçimi ile bir sömürgeci - sömürge çelişkisi durumuna gelmiştir. Şimdi, bu çelişkilerin evrimini dönemin genel akışı içinde ele alalım.

KISIM V. BORÇLAR YÖNETİMİ, KESKİNLEŞEN ÇELİŞKİLER VE DEVRİM.

Borçlar Yönetimi, ödenmeyen ve benimsettirilmiş borçlanma koşulları altında ödenmesi olanaksız bulunan devlet borçlarına karşılık ülkenin doğal kaynaklarına yöneltmiş bir yağmalama uğraşısıdır. Başlangıçta alacaklılar adına bir denetleyici olarak oluşan Borçlar Yönetimi, kısa bir süre içinde, yabancı sermayenin (1) ülkeye girmesini, (2) birçok alana en geniş ayrıcalıklar ile yerleşmesini, (3) en elverişli koşullar altında kazanç sağlamasını inancalayan bir aracı kurum niteliğine bürünmüştür.

Bir yandan Osmanlı Bankası ve Deutsche Bank gibi bankacılık kuruluşları, bir yandan Anadolu ve Bağdat demiryolları gibi yabancı girişimler, diğer yandan da Osmanlı İmparatorluğunun Avrupalı ve yerli alacaklıları ile yakın bir işbirliği anlayış ve uygulaması oluşturan Borçlar Yönetimi, kuruluşundan sonra yapılan 17 borçlanma karşılığında, eski kaynakları daha verimli çalışır duruma getirmiş, yeni ham madde ve üretim kaynaklarına el koymuş; Osmanlı Bankası ve Deutsche Bank'a, doğrudan veya kurdukları paravan şirketler yolu ile, sayısız işletme ayrıcalığı dağıtmış; İmparatorluk ekonomisindeki kilit noktaların yabancı sermaye tara-

findan tutulmasını sağlamıştır. Şimdi bu ilişkileri daha ayrıntılı bir biçimde görelim:

(1) **Osmanlı Bankası ve Deutsche Bank ile İşbirliği.** 1882-1914 döneminde Borçlar Yönetimi ile en yakın ilgisi olan kuruluş Osmanlı Bankasıdır. 1856 yılında İngiliz Bankacıları tarafından Londrada kurulan Osmanlı Bankası, Borçlar Yönetiminedek geçen süre içinde (1856 - 1882), Osmanlı hükümetinden üç önemli ayrıcalık koparmıştır. Bunlar, (i) Banknot ihraç ayrıcalığı, (ii) İstanbul ve yöresinde Osmanlı hükümeti adına gelir toplamak ve ödeme yapmak ayrıcalığı, (iii) Şubeleri bulunan yerlerde Osmanlı devletin bankerliğini yapmak ayrıcalığıdır.

1884 yılınadek hükümetin malî işlemlerini yürüten Osmanlı Bankası, kapitalist Avrupa'nın malî sermaye aşamasına geçişine koşut olarak, genişleyen ve hızla artan bir yatırımcılığa da yönelmiştir. 1884 yılında Osmanlı Bankası, biri Alman ve diğeri de Avusturyalı, iki malî kuruluş ile birleşerek Borçlar Yönetiminden **Tütün Tekeli**'ni (Reji) almıştır. Banka ile Borçlar Yönetimi arasındaki işbirliğinin ürünlerini kısaca şu biçimde sıralayabiliriz:

- (i) Osmanlı Bankasının aracılığı ve Borçlar Yönetiminin izni ile Ereğli Kömür Yataklarının işletilmesi ayrıcalığı bir Fransız yatırımcılar grubuna verilmiştir.
- (ii) Şam - Hama, İzmir - Kasaba ve Selanik - İstanbul demiryollarının yapımı için, yine Bankanın aracılığı ve Borçlar Yönetiminin izni ile, Fransız şirketlerine ayrıcalıklar tanınmış ve Osmanlı Bankası bu yabancı şirketlerin yönetim kurullarında birer temsilci bulundurmıştır. (34)
- (iii) 1889 yılında Bağdat demiryolunun yapımı için Osmanlı Bankası, Deutsche Bank ve Anadolu Demiryolu Şirketi arasında bir anlaşma imzalanmış ve Osmanlı Bankasının işletme sermayesine katılması kararlaştırılmıştır. Yine Osmanlı Bankası, demiryolu yapımı için İmparatorluğun nüfuz bölgelerine bölünmesinde ağırlığını büyük ölçüde duyurmuştur (35).
- (iv) İstanbul ve Beyrut liman ve rıhtımlarının yapımında; İstan-

---

(34) İngiliz ve Fransız Sermayesi ile oluşan Osmanlı Bankası, payların büyük bir kısmının Fransız bankerleri tarafından satın alınması sonucu, Borçlar Yönetiminin kurulduğu yıllarda Fransız sermayesinin egemenliği altına girmiştir.

(35) Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Blaisdell, a.g.e.

bul su, elektrik ve tramvay işletmelerinin yönetiminde Osmanlı Bankasının büyük payı olmuştur.

*

* *

*

Emperyalizm'in çelik ağlarını örmede, en az Osmanlı Bankası kadar, **Deutsche Bank** da etkili olmuştur. Haydarpaşa - İzmit demiryolunun Ankaraya uzatılması için, 1888 yılında, Borçlar Yönetiminden gerekli ayrıcalığı alan Deutsche Bank, 1903 yılından sonra, tüm ilgisini (sermayesine geniş çapta katıldığı) Bağdat demiryolunun yapımına yöneltmiştir.

(2) **İmparatorlukta Yabancı Sermaye Yatırımları.** Yabancı sermayenin en elverişli koşullar altında yatırımlara yönelmesi, kazançlar sağlaması ve Osmanlı devleti topraklarında banka ve sanayi sermayesinin kaynaşması için, Borçlar Yönetimince, gerekli ortamın hazırlandığını daha önce belirtmiştik. Aşağıdaki çizelge, banka sermayesinin hemen izinden, sanayi sermayesinin Osmanlı İmparatorluğuna girişini göstermektedir.

TABLO I. LOZAN - ÖNCESİ YABANCI SERMAYE YATIRIMLARI (1000 Osmanlı Lirası)

YATIRIM ALANI	İNGİLTERE	FRANSA	İTALYA	ALMANYA	BELÇİKA	HOLLANDA	TOPLAM
Demiryolu	5,045.7	6,602.2	—	29,063.1	—	2,368.3	43,079.3
Madenler	220.0	2,566.3	418.0	148.5	—	—	3,352.8
Bankalar	759.0	6,622.0	330.0	2,476.1	110.0	495.0	10,792.1
Belediye							
Hizm.	2,086.7	1,256.2	—	—	—	2,138.4	5,481.3
Sanayi	2,035.0	295.9	—	—	—	357.5	2,688.4
Ticaret	1,628.0	5,083.1	71.5	—	550.0	189.2	7,521.8
TOPLAM	11,774.4	22,425.7	819.5	31,687.7	660.0	5,548.4	72,915.7

Yabancı sermayenin Osmanlı İmparatorluğuna girişinden Lozan Antlaşmasının imzalanışınadək geçen süre içinde yapılan yatırımları, yatırım alanlarını ve yatırımcı ülkeleri gösterir bu çizelge Şevket Süreyya Aydemir'in **İKİNCİ ADAM** adlı eserinden (Cilt I, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1966, s. 343) alınmıştır.

Yine anlaşılmaktadır ki (36), Osmanlı İmparatorluğunda, İngilizlerin 21, Fransızların 22, İtalyanların 9, Almanların 7, Amerikalıların 6, Belçika ve Hollandalıların da 22 (toplam 87) şirketleri vardır. Demiryolu kesiminde 6, madencilik kesiminde 6, bankacılık kesiminde 22, belediye hizmetleri kesiminde 11, sanayi kesiminde 12 ve ticaret kesiminde de 30 yabancı şirket bulunmaktadır. Şirketlerin kesimlere göre dağılımında, demiryolu kesiminde Almanya (3), madencilik kesiminde Fransa ve Almanya (2), Bankacılık kesiminde Fransa ve iki Benelüks ülkesi (Belçika ve Hollanda) (6), Belediye hizmetleri kesiminde iki Benelüks ülkesi (7), sanayide Fransa (5) ve ticarete İngiltere (10) önde gitmektedir.

1854 - 1914 dönemini, (a) Yabancı sermaye yatırımları, (b) Osmanlı İmparatorluğunca yapılan borçlanmalar açısından değerlendirdiğimizde görürüz ki ,ülkeye, 472,413,810 Osmanlı lirası tutarında (399,498,110 + 72,915,700) Avrupa mali sermayesi akmıştır. kısacası, emperyalizm çelik ağlarını örmektedir (37).

(3) **Ülkenin Doğal kaynaklarına Yönelim.** Özellikle yol, demiryolu ve liman yapımı gibi taşın ve ulaşım alanlarına yönelmiş bulunan yabancı sermayenin Borçlar Yönetimince korunmasının ve desteklenmesinin temel nedeni, bu yatırımlar sonucu, İmparatorluğun üretim ve ham madde kaynaklarının daha büyük bir kolaylıkla ulaşılabilir ve işlenebilir duruma gelecek olmasıdır. Gerçekten, taşın ve ulaşım şebekesinin güçlenmesi sonucu, Borçlar Yönetiminin gelirleri büyük ölçüde artmıştır. (38). Beş önemli gelir kaleminde görülen artışları burada belirtmekte yarar vardır: Tuz ge-

(36) Ş. S. Aydemir, **İKİNCİ ADAM**, Cilt I, İstanbul, 1966, s. 343

(37) Tanımı gereği **Mali Sermaye = Banka Sermayesi + Sanayi Sermayesi**

(38) Demiryolu şebekesi genişledikçe iç ve dış ticaret uğraşları da büyük ölçüde yoğunlaşmış, özellikle demiryolu hatlarının yakınındaki bölgeler kapalı köy ekonomisi niteliklerinden sıyrılarak pazarlara yönelmişlerdir. Sözcüleri, Ankara - Haydarpaşa demiryolunun işletmeye açıldığı 1893 yılında yalnızca 51,390 ton ekmeklik tahıl taşınırken, bu tutar 1911 yılında 262,146 tona çıkmış, bir başka deyişle yaklaşık olarak beş kat artmıştır. 1911 yılında Konya ilinde toplam 3,873,024 ton buğday üretilmiş ve bunun 1,023,688 tonu İstanbul ve İzmirde pazarlanmıştır. Yine Konya ilinde, aynı yıl, 1,029,920 ton arpa üretilmiş ve bunun 263,466 tonu İstanbul ve İzmir pazarlarına gönderilmiştir. Bir başka deyişle, Anadolu - Bağdat demiryolunun önemli bir kesiminde bulunan Konya ilinde, buğday pazarlama oranı % 26.4 ve arpa pazarlama oranı % 25.5'tir. Anadolunun diğer bölgelerinde pazarlama oranı buğday için yaklaşık olarak % 8 ve arpa için de, yine yaklaşık olarak, % 10. ci-

lirleri 1888 - 1910 döneminde % 85.63, damga gelirleri aynı dönemde % 186.44, içki tüketimi ve üretimi gelirleri % 61.17, İpek öşrü % 580.22, balık avı gelirleri % 287.89 oranında bir artış göstermiştir.

* *

*

En ilkel düzeyde bir feodal sömürünün yerini en ilkel düzeyde bir sömürgeci - sömürge ilişkisinin aldığı 1854 - 1914 döneminde, Osmanlı devletinin toplumsal yapısında ne gibi değişiklikler meydana gelmiştir? Ülke ekonomisinin Avrupa yörüngesine ve ham madde çıkarma - yapılı madde alma temellerine uyarlanması sınıfsal ilişkileri ne yönde etkilemiştir? Çalışmamızın son kısmı, toplumsal yapıda ortaya çıkan evrimi, sömürgeci - sömürge çatışmasının keskinleşmesini ve bu çelişkilerin yarattığı devrimi içermektedir.

KISIM VI. YAPI DEĞİŞİKLİKLERİ, KESKİNLEŞEN ÇELİŞKİLER VE KURTULUŞ SAVAŞI.

Borçlar Yönetiminin kurulması ve ülke topraklarına Avrupa kapitalizmi adına kök salması ile Osmanlı İmparatorluğunun toplumsal dokusunda meydana gelen değişiklikleri değerlendirirken yanılığa düşmemek gerekir. Şöyle ki Sarayın ve bir zamanlar saraya bağlı olan Kapıkulu sınıfının hızla önemini yitirmesi ve bir **ara tabaka** düzeyine indirgenmesi, olaylar zinciri ile doğrudan Borçlar Yönetiminin kurulmasına bağlı değildir. Bir başka deyişle, Borçlar Yönetiminin kurulması, egemen sınıfların dokusunu

---

varındadır. 1899 yılında 1,042.300 hektar toprak arpa ekimine ayrılmışken, bu tutar, 1912 yılında % 18'lik bir artış göstererek 1,236,000 hektara çıkmıştır. Arpa ihraç olanaklarının yükselmesi bu artışı büyük ölçüde etkilemiştir. Anadolunun belli başlı limanlarından yapılan ihracatın artması da taşın ve ulaşım şebekesinin gelişmesine koşut bir görünüm taşımaktadır. 1839 yılında İzmir limanından 1,577,474 Osmanlı Lirası değerinde ihracat yapılırken, bu rakam, 1881 yılında 4,601,847 Osmanlı lirasına çıkmıştır. 1898 yılında İzmir limanından 249,500 ton mal ihraç edilmiş, 1906 yılında bu tutar 403,268 tona ulaşmıştır. 1884 yılında tütün ekimine 192,262 dönüm toprak ayrılırken, ekili alanlar 1911 yılında 814,162 dönüme çıkmış; tütün üretimi 1884'te 22.5 milyon kilodan 1911'de 63.5 milyon kiloya varmıştır. Adana yöresi 1896'da 400 ton pamuk üretirken, bu tutar 1914 yılında 33,750 tonu bulmuştur. (Bk. Novichev, «Essays on Economy of Turkey», **THE ECONOMIC HISTORY OF THE MIDDLE EAST: A BOOK OF READINGS**, ed C. Issawi.)

değiştiren süreci başlatmamış, üretim ilişkilerinin değişmesinden doğan tarihsel bir gelişimi yalnızca hızlandırmıştır.

Anadolu toplumlarında, yeni üretim güç ve ilişkilerine uyarlı yeni üst-yapı kurumlarının oluşması -daha önce de belirttiğimiz gibi- 1858 yılına raslar. Toprak üzerinde özel mülkiyetin tanınması, ülke topraklarının gerçek ve yasal sahipliğini büyük derebeylerinin kişiliğinde birleştirmiş, tasarruf ve mülkiyeti özdeşleştirmiştir. Bu durumda, toprak ağaları, mal edinebilmek için İmparatorluğun bürokratik unsurlarına gereksinme duymaz olmuşlardır. Bir başka deyişle, Saray ve kapıkulu sınıfı, artık topraksoyluların gelişmesi ve güçlenmesi için yardımcı değil, bu gelişme ve güçlenmenin önünde bir engeldir. Benzeri durum, ekonomik iktidarın diğer ortağı, banker - tüccar ikilisi için de söz konusudur. Devletin ticareti geliştirici ve pazar-açıcı uğraşılara yönelememesi yüzünden, banker ve tüccarlar, ancak kendi olanakları çerçevesinde (ki bu olanaklar saray tarafından narh ve vergileme gibi yollar ile kısıtlanmaktadır) gelişebilmektedir.

Bu koşullar altında gerek toprak sahiplerinin ve gerekse aracı sınıfların yeni bir müttefik aramaları olağandır. İmparatorluk topraklarında önce Osmanlı Bankası ve sonra da Borçlar Yönetimi kurulmuş; yerli egemen sınıfların kişiliğinde gittikçe güçlenen ve istekli bir müttefik bulan Avrupa kapitalizmi ülkede hızla yayılmağa başlamıştır.

I

TOPLUMSAL YAPIDA MEYDANA GELEN DEĞİŞMELER. Sarayı ve kapıkulu sınıfını ara tabaka düzeyine indirgeyen ve emperyalizmin ülkeye sızması ile hızlanan bu süreç, temel çelişkiyi feodal sömürgeci-sömürge ilişkilerine dönüştürmüştür. Borçlar Yönetimi uygulaması, Osmanlı İmparatorluğunun toplumsal yapısını şu biçimde etkilemiştir:

(1) **Egemen Sınıflar:** Ülkenin doğal kaynaklarına el koyan Borçlar Yönetimi, demiryolu, liman ve yol yapımı ile ham madde kaynaklarının sahiplerine büyük çıkarlar sağlamış; tarımsal üretimde yeni araç ve gereçlere duyulan gereksinme sonucu belirli bölgelerde (özellikle Adana ve dolayları) **ortakçılık** ve **yarıcılık** yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamış; böylece ekonominin tarım kesiminde, **pazar için üretim**'in doğal bir sonucu olarak **tarım işçiliği**, dolayısı ile ücretli emekten özelliğini alan kapitalist üretim

ilişkilerin belirtileri görülmüştür. (39) Borçlar Yönetiminin doğrudan ham madde kaynaklarını işletmesi, bütün bölgelerde aynı etkiyi ve bütün toprak sahipleri arasında aynı tepkiyi oluşturmuştur. Anadolu'nun özellikle Batı kesimlerinde, bu doğrudan işletim sonucu, çıkarları zedelenen bazı toprak sahipleri Borçlar Yönetimine karşı çıkmaya başlamışlardır.

Emperyalizmin diğer yerli işbirlikçisi, aracı sınıflar, (a) Ham madde üretiminin artması, (b) Ticareti geliştirici yapıların kurulması, (c) Dış ve iç ticaret uğraşlarının çoğalması sonucu, daha da varlıklanmışlar ve Avrupa kapitalizminin yörüngesine sıkı sıkıya girmişlerdir.

(2) **Ara Tabakalar.** Emperyalizmin güçlenmesi ve malî sermayenin ülkeye yayılması sonucu, gücünü daha büyük bir hızla yitiren kapıkulu ve saray sınıfı, toplumları eviren üç temel çelişme çerçevesinde siyasal egemenliğini de elden çıkarmış; kapitalist Avrupa ülkelerinin çıkarları ile çelişebilecek bağımsız siyasal ve ekonomik kararları alamaz olmuştur. Bağımlılığın en somut örneği, 1915 yılında kapitülasyonları kaldırma yolundaki girişimlerinin Almanlar tarafından durdurulmasıdır.

(3) **Egemen-olmayan Sınıflar:** Onbeşinci yüzyılın başlarından ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar geçen süre içinde hızla özgür köylülükten toprakkulluğuna dönüşen reaya sınıfı, Borçlar Yönetiminin kurulması ile yalnızca efendi değiştirmiştir. Yine üretim miktarına bakılmaksızın bir artık-ürün transferi vardır ve sömürü biçimi yine feodal sömürüdür. Gelgelelim, ulaşım ve taşın yatırımlarının çoğalması ile birlikte pazar için üretime geçilmiş, ortakçılık ve yarıcılık yerini tarım işçiliğine bırakmış, feodal bir toprak mülkiyeti biçimi çerçevesinde kapitalist üretim ilişkileri oluşmaya başlamış, yüzyıllar boyu kaynaşık bir görünüm taşıyan Reaya sınıfı içinde belirgin farklılaşmalar olmuştur. Şöyle ki, ta-

---

(39) Uzmanlaşmayı zorunlu kılan tarımcılık ve ürünlerine geniş pazarlar bulan bahçecilik, taşın ve ulaşım olanaklarının sağlanması sonucu, hızla yayılmış ve bu durum, üretim sürecinde, çağdaş teknolojiden yararlanmayı, emek-yoğun yöntemlerin daha seyrek kullanılmağa başlanmasını gerektirmiştir. Çağdaş araç ve gereçlerin kullanıldığı üretime emeğinden başka katacağı birşeyi olmayan yarıcılar ve ortakçılar hızla önemlerini yitirmişler ve kapitalist üretim ilişkilerinin belirmesine koşut olarak tarım işçisi durumuna dönüşmüşlerdir. Ondokuzuncu yüzyılın başlarında Batı Anadoludaki tarım işçileri günde 15-16 saat çalışmakta, geçimlerini ancak karşılayacak (çoğu zaman da aynı olarak) ücretler almaktadırlar.

rım ve sanayi işçiliği, esnafılık ve zanaatkârlık kesin çizgilerle belirlenme yolundadır.

II

OLAYLARIN GELİŞMESİ VE ÇELİŞKİLERİN YARATTIĞI DEVRİM. Osmanlı İmparatorluğunun Almanya yanında Birinci Dünya Savaşına girişini, (1) Eğitim yolu ile yükselmek ve egemen sınıflar arasına girmek olanağını yitirmiş kapıkulu sınıfının (40) kendilerini ara tabaka düzeyine indergeyen sürece başkaldırmaları, (2) İmparatorluğun ulaşım ve taşın araçlarını, dolayısı ile ekonomik iktidarını elinde tutan emperyalist Almanya'nın oldu-bittisi karşısında Sarayın boyun eğişi diye nitelendirmemiz, sanırım, en sağlıklı bir yorum biçimi olacaktır.

İmparatorluğun savaşa umutla girip yenilgi ile çıkışınadek geçen dört yıllık sürede (1914-1918), Borçlar Yönetimi, İngiliz ve Fransız temsilcilerin yokluğunda çalışmalarına devam etmiştir.

1. Yenilgi ve İmparatorluk üzereinde Sevres Zincirleri.

10 Ağustos 1920 tarihli Sevres antlaşması, gerek ekonomik ve gerekse siyasal bağımsızlığın kesinlikle yitirildiğinin en yadsınmaz bir kanıtıdır. Ülkenin tüm bölgeleri, üretim ve ham madde kaynakları emperyalist devletler arasında pay edilmiştir. Sevres antlaşmasının maliye ile ilgili bazı maddelerini kısaca gözden geçirmekte yarar vardır: (a) İngiltere, Fransa ve İtalyan hükümetlerinin temsilcileri, Osmanlı devletinin maliye politikasını ve yönetimini denetleyen, uluslararası bir encümen kuracaklardır. (b) Devlet bütçesi, bu encümenin onayı olmadıkça, yürürlüğe giremeyecektir. (c) Malî encümen, Osmanlı devletinin iç ve dış borç yapmasını engellemek hakkına sahiptir. (d) Malî encümen tarafından seçilecek ve gerekirse değiştirilebilecek bir Yönetim Kurulu, Osmanlı İmparatorluğunun gümrüklerini denetleyecektir. Ekonomik alanda alınacak her türlü tedbir, encümenin yetki alanına girmektedir. (e) Osmanlı İmparatorluğu üzerinde kesin bir malî denetim yapacak olan bu örgenin temeli, Borçlar Yönetimi (Düyun-u Umu-

(40) Egemen sınıfların yapısını kan bağlarının belirlediği geleneksel yapıya karşın, artık önemli olan, ekonomik iktidar ve dolayısı ile ticaret sermayesidir. Sermayeyi (bir başka deyişle üretim araçlarının mülkiyetini) elinde tutan sınıflar egemendir. Eğitim ile sermaye arasında bir bağlantı olmadığı için, eğitim yolu ile egemen olma olanağı da yoktur.

miye İdaresi) olacaktır. (f) Borçlar Yönetiminde yalnız İngiliz, Fransız, İtalyan ve Osmanlı Bankası temsilcileri bulunacaktır. (g) Uluslararası encümenin belirleyeceği sınırlar içinde, Borçlar Yönetimi, Osmanlı maliyesini denetleyecektir. (h) Birinci Dünya Savaşı süresince yapılan ve Muharrem Fermanı ile 1903 kararnamesine uyarlı olmayan tüm ödemeler geçersiz sayılacak, Osmanlı devletince üstlenilecektir. (i) Borçlar Yönetiminin Osmanlı hükümetine karşı hiçbir sorumluluğu olmayacaktır. (j) Zamanı geldiğinde, Borçlar Yönetimi ile Uluslararası Malî Encümen kaynaşacaktır.

2. Kurtuluş Savaşı ve Güttüğü Amaçlar

Sevres antlaşması ölü doğmuştur. Ekonomik ve siyasal bağımsızlığın yitirilmesine tepki olarak oluşan, yoksulluk ve sömürü ile pençelesen Anadolu halkının katılması ile kutsal bir güç kazanan ve Borçlar Yönetimi ile olan ilişkilerinde çıkarları zedelenmiş bazı büyük toprak sahiplerinin (özellikle Batı Anadolu) desteğini alan Ulusal Kurtuluş Savaşı, dış sömürüye ve emperyalizme karşı direnişin simgesidir.

Türkiye Kamutayınının 21 Ekim 1920 (1336) tarihli şu duyurusu, Kurtuluş Savaşının nedenlerini ve amaçlarını büyük bir açıklıkla ortaya koymaktadır :

«..Emperyalist devletlerin, devlet ve milletimizin hayatına açıkça kasetmeleri sonucunda meşru müdafaa için toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi, şimdiye kadar muhtelif vesilelerle sarahaten veya zımnen ilân ettiği maksat ve mesleğini bir kere daha bütün cihana arz için şu beyannameyi neşrelemeyi lüzumlu görmüştür.

«..Türkiye Büyük Millet Meclisi, milli hudutlar dahilinde hayat ve istiklâlini temin ahdiyle teşekkül etmiştir. Binaenaleyh hayat ve istiklâlini, yegane mukaddes emel bildiği Türkiye halkını, emperyalizm ve kapitalizmin tahakküm ve zulumundan kurtararak irade ve hakimiyetinin sahibi kılmakla gayesine vasıl olacağı kanaatindedir.

«..Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin hayat ve istiklâline suikast eden emperyalist ve kapitalist düşmanların tecavüzlerine karşı müdafaa ve bu maksada aykırı hareket edenleri tedip azmiyle kurulmuş bir orduya sahiptir..» (Ankara, 21 Ekim 1920)

KISIM VIII. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.

Bu çalışmamızda, Anadolu toplumlarının, **ilkel topluluk**'tan başlayarak **kapitalist üretim** ilişkilerine evrilişini görmüş bulunuyoruz. İster toplumsal işlevleri ve isterse üretim araçlarının mülkiyetini ellerinde bulundurmaları sonucu olsun, belirli bazı kişilerin üretim sürecinde yer almaksızın üretim-fazlasını gaspetmeleri, en ilkel anlamı ile sınıflaşmanın ilk belirtileridir. İlkel topluluk aşamasından **feodalite-öncesi** aşamaya ne zaman geçildiği konusunda elimizde yeterince bilgi yoktur. Yalnız şurası bir gerçektir ki Hititler döneminde, tarımsal üretimde karasapandan yararlanılmaktadır. Ortaya uzun süre, önce üretim ilişkilerini ve sonra da üst-yapı kurumlarını değiştirecek yeni üretim güçlerinin çıkmayışı, Anadolu toplumlarının evrimini büyük ölçüde ağırlaştırmıştır. Özellikle karasapan kullanımından sonra üretimin daha da artması ve üretim araçları üzerinde özel mülkiyetin belirmesi merkezkaç eğilimleri güçlendirmiş; toprak üzerinde mutlak özel mülkiyeti tanıyan İslam toprak hukukunun benimsenmesi ile üretim güç ve ilişkilerine uyumlu bir üst-yapı oluşmuştur.

İsadan sonra onuncu yüzyıldan başlayarak miras kurumunun üst yapıca sınırlandırılması, Avrupayı andırır kalıtsal bir toprak-soyluluğun doğmasını (hiç değilse yasal açıdan) engellemiş ve üretim güçlerinin emekleme çağında olması yüzünden bütün bu üst-yapı sınırlamaları geniş çapta etkili olmuştur.

Onbirinci yüzyılın başlarını onbeşinci yüzyılın ortalarına bağlayan beşyüzyıllık dönemde, merkezi yönetimin erkine ters orantılı olarak, feodal eğilimler güçlenmiş veya güçsüzlüğe düşmüştür. Yalnızca toprağın çıplak mülkiyetinin devlet elinde oluşuna bakarak, Anadolu toplumlarında Asya-tipi Üretim biçiminin egemen olduğunu söylemek geçerli değildir. Bunun nedenlerini şu ana başlıklar altında toplayabiliriz: (1) ATÜT'ün varlığı benimsenirse, 1243-1308 ve 1402-1417 dönemlerinde feodaliteye geçildiği ve sonra da ATÜT'e dönüldüğü gibi bir sonuca varmak gerekir ki, toplumların evrim kuralı çerçevesinde, böylesine bir durum olanaksızdır. (41). (2) Toplumbilimler açısından, **tasarruf** ve **mülkiyet** özdeştir. Onuncu yüzyılı onaltıncıya bağlayan dönemde, egemen üretim ilişkilerinin gerçek niteliğini anlayabilmek için toprak mülkiyetinin yasal

(41) Toplumların bulunduğu evrim aşamasını, üst-yapı kurumları değil, varolan üretim güç ve ilişkileri belirlediğinden ve bu üretim güçlerini ortadan kaldırmak söz konusu olmadığına göre, toplumların evrim şemasında **geriye dönüş yoktur.**

görünümüne değil, toprak üzerinde tasarruf hakkına sahip olan kişilerin yetkilerine bakmak gerekir. Savaşa asker gönderme dışında hiçbir yükümlülüğü olmayan ve de üstelik merkezi yönetimce (miras dışında) eylemleri kısıtlanmayan dirlik sahiplerinin gerçekte **derebeyi** olduklarını görmemek mümkün değildir. (3) Her düzenin kendine özgü birçok niteliği vardır. Bu nedenle, toplumsal evrimin belirli bir kesidini modellere uygulamaya çalışırken, modelde tanımlanan aşamanın soyut özelliklerine bakmak gerekir. Feodalite'nin özellikleri nelerdir? Bunu iki ana başlık altında derleyebiliriz: (a) Gerek üretici ve gerekse üretim fazlasını denetleyen sınıflar açısından toprağa bağlılık, (b) Üretim miktarına bakılmaksızın, derebeyleri tarafından artık değer gaspı. Sözügeçen dönemde üreticiyi toprağa bağlayan bir çift-bozan vergisi, derebeyleri toprakla kaynaştıran çeşitli uygulamalar (toprakların vakıflara dönüştürülmesi gibi) vardır. Üretim miktarına bakılmaksızın reayanın dirlik sahipleri tarafından sömürüldüğü de bir gerçektir. Üstelik, Hititler zamanında üretim güçlerinin doğurduğu bir özel mülkiyet vardır ve üretim güçleri yok edilmediği içindir ki kısıtlamalar merkezi yönetimin etkinliğine sıkı sıkıya bağlı kalmaktadır.

1453 yılı Anadolu toplumlarının evriminde bir dönüm noktasıdır. Şöyle ki, **merkezi kentleşme** olayı sonucu küçük sanayi gibi yeni üretim güçleri harekete geçmiş, geleneksel tipolojiye yabancı bir aracı sınıf birdenbire güçlenivermiş, toprak soyluluk kurumu çok belirgin biçimde suyüzüne çıkmıştır. Ham madde kaynaklarını ellerinde bulunduran topraksoylular ve yoğunlaşan ticaret ilişkilerinden yararlanan aracı sınıflar yabancı sermayenin kişiliğinde güçlü bir müttefik bularak, ondokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde ülkenin ekonomik ve siyasal iktidarına el koymuşlardır.

Borçlar Yönetiminin kurulmasından sonra ve emperyalizmin ülke topraklarına kök salmağa başlaması ile birlikte, toplumsal yapıda yer değiştirmeler olmuş ve saray ile saraya bağlı kapıkulu sınıfı hızla önemini yitiren, egemen ve egemen-olmayan sınıflar arasındaki çelişme keskinleştikçe birine veya diğerine kaynayan bir ara-tabaka düzeyine indirgenmiştir. Bunun yanısıra, kapitalist üretimin temel özelliklerinden biri olan «**mübadele için mal üretimi**», taşın şebekesinin genişlemesine koşut olarak artmış; makineleşmenin zorunlu kıldığı ilişkiler toprakta ortakçılığın yerini tarım işçiliğinin alması sonucunu doğurmuştur. Böylelikle, tarım kesiminde kapitalist üretim ilişkileri belirirken, reaya arasında da belirgin bazı farklılaşmalar olmuştur.